

1. UVOD – NACRT ISTRAŽIVANJA

Pojam *narodna nošnja Splita* podrazumijeva način odijevanja težačkoga stanovništva splitskih predgrađa, koja su se formirala još od srednjega vijeka uokolo zidina grada. To su Veli Varoš, Lučac, Manuš i Dobri, koji su danas dio širega gradskoga centra. Tradicijska kultura ovoga područja oblikovala se u susretu ruralne periferije i urbane jezgre, koji je u početku bio gotovo neprimjetan, da bi se intenzivirao tijekom 19. stoljeća.

Dosadašnja etnologija kulturnopovijesnoga smjera, koja je istraživala narodnu kulturu sela, nije pokazivala veći interes za načine odijevanja stanovnika prigradskih naselja, manjih gradova i centara okolnih seoskih područja.¹ Kako se tradicijsko odijevanje promatralo samo unutar seoskih sredina, smatralo se da su jači utjecaji građanske mode dokidali narodni karakter nošnje. To je utjecalo na sustavno sabiranje odjevnih elemenata splitske nošnje, koje je započelo u Etnografskom muzeju Split znatno kasnije od prikupljanja drugih narodnih nošnji, npr. onih iz Dalmatinske zagore. Prvi etnografski prikaz objavljen je 1965. godine, u katalogu izložbe pod nazivom *Obrisi jednoga vremena* (Gamulin-Mladineo-Vidović 1965). Detaljni opis svih dijelova ženske i muške nošnje Splita, s uputama za njihovu izradu, izdan je 1988. godine kao *Priručnik za rekonstrukciju nošnje* (Vidović-Begonja 1988). Zatim je prilikom izložbe 1998. godine, pod nazivom *Spli'ska grandeca*, izdana mapa likovnih prikaza iz 18. i 19. stoljeća (ur. Duplančić 1998), te katalog u kojem se ukazuje na više varijanti narodne nošnje Splita (Ivančić 1998).

Sanja Ivančić razlikuje splitsku mušku nošnju 19. stoljeća od one s prijelaza 19. u 20. stoljeće. Njenu promjenu datira okvirno sredinom 19. stoljeća, kada se javljaju noviji oblici koji potiskuju stare (Ivančić 1998). Ante Belas bilježi da poslije 1870. godine nastaju velike promjene u muškoj nošnji (Belas 1940:23). Stariji oblik gotovo u cijelosti odgovara tzv. dinarskom tipu nošnje rasprostranjenom u susjednoj Dalmatinskoj zagori, dok je noviji zapravo modernizirana varijanta prethodnoga ruralnoga oblika. Oni se prvenstveno razlikuju po vrsti tkanina, koje su se u prvom slučaju

¹ Npr. bilježile su se nošnje sela sinjskoga područja, ali ne i ženska nošnja Sinjanke, koja je bila pratnja Alkara. Iznimno Aida Koludrović piše o ženskim varoškim nošnjama Sinja, Knina, Vrlike, Šibenika i Makarske. Međutim, ni ona ne govori o međusobnim utjecajima seoskog i gradskog načina odijevanja, odnosno o interakcijama sela i grada.

izrađivale u kućnoj radinosti, a u drugom kupovale kao gotov proizvod (Vidović-Begonja 1988, Ivančić 1998).

Predmet moga istraživanja su šira kulturna, socijalna i politička značenja muške splitske nošnje. Polazim od pretpostavke da je uloga muškarca u ovoj patrijarhalnoj sredini sadržavala simbole junaštva i čestitosti, koji su se u susretima s urbanim centrom transformirali u one političkoga i socijalnoga angažmana. Za razliku od toga, suprotnome spolu pripadao je ideal društveno pasivne ženske ljepote, pa je ženska nošnja u osnovi težila isticanju bogatstva i raskoši.²

Različite obiteljske i društvene uloge muškarca i žene u našoj tradicijskoj kulturi ostvarivale su se unutar dominantnog patrijarhalnoga odnosa, koji se iskazivao kroz javno ponašanje muškaraca i privatno područje rezervirano za žene (Čapo Žmegač 1998:263-266). Tako su uloge i funkcije muškarca bile više ekstrovertne, dok su se uloge žene ostvarivale unutar kuće i obitelji. Za zagorsku je Dalmaciju uočeno javno junačko držanje muškarca, istaknuto bogatim ukrasom nošnje i oružja, koje se naročito manifestiralo u određenim svečanim prilikama (npr. sinjski Alkar), dok je žensko uljepšavanje bilo svakodnevnije, prvenstveno usmjereno prema što boljoj udaji (Braica 1998:34-35). I u splitskim je predgrađima odnos muškarca i žene bio u okvirima patrijarhalnog obrasca (Čulinović-Konstantinović 1997), a u duhu tradicionalnog katoličkog odgoja.³

U ovom istraživanju prvenstveno me zanimaju poticaji koji su mogli dovesti do promjene splitske muške nošnje iz ruralnoga u urbanizirani tip odijevanja. Stoga ću još jednom ispitati oblike svakog pojedinog odjevnog elementa, te pokušati analizirati okolnosti u kojima se odvijalo preoblikovanje nošnje.

Sagledavanjem kulturnih, socijalnih i političkih prilika druge polovice 19. stoljeća, pokušat ću ispitati jesu li se i na koji način one iskazivale u načinu odijevanja splitskoga težaka. Naročito me zanima u kakvom su odnosu proces preoblikovanja splitske muške nošnje i proces nacionalne identifikacije, koji je kulminirao 1882. godine

² O tome govori sam pojam *grandeca*, koji je u Splitu vezan uz tobožnje bogatstvo, što se isticalo raskošnom ženskom nošnjom i obiljem zlatnog nakita. O tome: Kovačić 1971. Riječ je zabilježena u značenju: veličina, umišljenost (Vidović 1971).

³ To se vidi u opisima tzv. bratovština, vjerskih i društvenih zajednica, u kojima se između ostalih birala i *županica*, čija je počasna dužnost bila nadgledanje kuhinje, odnosno pripreme jela prilikom svetkovina. U bratovštini Sv. Križ u Velom varošu žene su mogle biti članice - *sestrime*, ali nisu mogle učestvovati u radu skupštine. O tome: Kovačić 1971. i Arhiv Etnografskog muzeja Split.

pobjedom *Narodne stranke* u Splitu. Istraživanja će obuhvatiti razdoblje do početka Prvog svjetskog rata, budući da je novostoljetna modernizacija grada uslijedila tek u poratnom razdoblju (Kečkemet 1971, 1992). Zaključno ću se ukratko osvrnuti i na njen današnji oblik i značenja.

Nakon kritičkog osvrta na stručnu literaturu s građom o samom predmetu, te onu koja se odnosi na teorijska razmatranja o nošnji i odijevanju, analizirat ću dosadašnja etnografska istraživanja i vlastita zapažanja. Moja će istraživanja obuhvatiti materijal iz fundusa Etnografskog muzeja Split (dokumentacija, arhiva), terenske bilješke, likovne prikaze nošnje iz 19. stoljeća i fotografije s početka 20. stoljeća. Koristeći se etnografskom metodom istraživanja pojedinih elemenata nošnje, pokušat ću ukazati na mijene odjevnih oblika, te na paralelno postojanje više varijanti pojedinačnih dijelova i nošnje u cjelini. Potom će slijediti istraživanja kulturnog i socijalnog konteksta, te posebno povijesne literature.

Takvim višedisciplinarnim pristupom pokušat ću predložiti kompleksnu sliku jednoga dosad slabo zapaženoga fenomena u hrvatskoj etnologiji. Splitska nošnja bit će interpretirana kao dio pučke kulture u kontekstu prošlostoljetnih nacionalnih ideja, koje je povezuju s cjelokupnom hrvatskom kulturom.

2. KRITIKA TEORIJSKIH POLAZIŠTA

2.1. STRUČNA LITERATURA O SAMOM PREDMETU

Prvi samostalni etnološki rad o narodnoj nošnji Splita napisala je Ilda Vidović-Begonja, a objavljen je 1988. godine. Iz arhive Etnografskog muzeja Split doznajemo da mu je prethodio dugogodišnji terenski rad, otkup predmeta i izrada dokumentacije.⁴

Mušku nošnju autorica posebno obrađuje u poglavljima: *Muška nošnja - Split, Način i redoslijed oblačenja, Upute za rekonstrukciju muške nošnje (I Dekompozicija originala, II Prijedlog za izradu muške nošnje)*. U posljednjem su poglavlju kratki savjeti za održavanje nošnje. Na kraju knjige donosi crteže krojeva.

U uvodnom dijelu autorica ukratko govori o tradicijskoj kulturi splitskih varoši i tekstilnom rukotvorstvu. Navodi pretpostavku da je muška nošnja početkom 19. stoljeća pripadala dinarskome tipu, kao što bilježi Ante Belas, a prema likovnom prikazu iz mape Ludwiga Salvatora iz 1870. godine. Opis starije muške nošnje je slijedeći:

“Domaće sukno se još uvijek (istovremeno sa svečanom varijantom, op.a.) koristilo za izradu svakodnevne odjeće. **Koparan** izrađen od domaćeg sukna, umjesto nekadašnjeg ukrasa od crvenoga gajtana dobiva **alamare**, ukrasne petlje kakve ima i **žurka**. Uz njega se i dalje nosi **krožun** - haljetak bez rukava koji se preklapa. Na noge uz dinarski **opanak** - oputaš obuva pleteni nazuvak - **trluk**” (Vidović-Begonja 1988:9).

Iako se spominje muška nošnja koja se još krajem 19. stoljeća izrađivala od domaćega sukna kao svakodnevna odjeća, naglasak je na svečanoj varijanti, koja se u nekim elementima najdulje sačuvala. Stoga se detaljno opisuje upravo taj “posljednji” oblik muške i ženske narodne nošnje Splita. Krajem 19. stoljeća muška nošnja se određuje ovim dijelovima:

- a) *košulja* - košulja
- b) *ječerma* ili *krožet* - prsluk bez rukava
- c) *gaće* - hlače
- d) *pas* - pojas

⁴ Osim autorice knjige na tome je istovremeno radila kustosica Etnografskog muzeja Split Jelena Gamulin, a korištena je i ranija dokumentacija Aide Koludrović.

- e) *žurka* ili *zurka* - haljetak dugih rukava
- f) *kapot* - kaput s rukavima i kukuljicom
- g) *bičve* - čarape
- h) *gete* - cipele
- i) *kapa* - kapa

Nadalje slijedi opis svakog pojedinog odjevnog predmeta, kao npr. *žurke*:

“e) **žurka** ili **zurka**, haljetak dugih rukava koji duljinom doseže do ispod bokova. Izrađen od pana, finog tvorničkog sukna. Kroj je izveden od dvije jednake prednjice koje širinom zahvaćaju jedan dio leđa. Od ruba rukavnog izreza prema prsima je prorezani ušitak. Leđni dio ima naglašen struk. Uz vratni izrez našiven je uspravni ovratnik visine 3 cm. Dugi rukavi krojeni su od dva dijela i sužuju se lagano prema zapešću. Na prednjicama su horizontalno urezana dva do tri džepa. Svi rubovi osim rukava optočeni su crnom svilenom pozamanterijskom vrpcom. Pri dnu rukava na visini od 9 cm aplicirana ista vrpca imitira orukvicu. Na orukvici su 2 ili 3 crna dugmeta. Niz prsa uz rubove prednjica redaju se **alamari**, petlje od vunene ili svilene pozamenterijske vrpce (Tabla III, crtež 2a, sl. 12). Na petljama na desnoj prednjici našivena su crna pozamenterijska dugmeta. Broj alamara varira od 8 do 12 pari. Žurka je podstavljena crnim glotom. Zakopčava se samo prvim alamarom pod vratom. (Tabla III, crtež 2, 2a, sl. 12)” (isto:12).

Ovako opisana muška nošnja definirana je kao posljednji odjevni komplet splitskoga težaka, nakon čega dolazi do njegovog nestajanja. Stoga je namjera precizno utvrditi taj najprepoznatljiviji oblik, koji se može promatrati kao mjerilo izvornosti. Takav pristup sugerirao je i karakter edicije, koja je zapravo trebala poslužiti u praktične svrhe, kao priručnik za rekonstrukciju nošnje.⁵ Autorica u potpunosti odgovara zahtjevu izdavača. Utvrđeni dijelovi splitske nošnje detaljno su opisani obzirom na kroj, vrstu i utrošak materijala, te ukras i tehniku obrade. Konačni rezultat bliži je opisu etnografske građe, nego li etnološkom promišljanju o jednoj kompleksnoj narodnoj nošnji.

⁵ U izdanju Kulturno-prosvjetnog sabora Hrvatske, u Biblioteci *Narodne nošnje Hrvatske*, od 80-ih godina nadalje izlazi nekoliko monografija o narodnim nošnjama. U predgovoru knjige *Narodna nošnja Splita* napominje se da je edicija nastala iz potreba folklornih grupa za pravilnom primjenom narodne nošnje na sceni, s ciljem fiksiranja originalanog izgleda odjeće.

No, nedvojben je znatan doprinos istraživanju do tada gotovo nepoznate teme (nošnja grada!) u hrvatskoj etnologiji. Najdragocjenijim se čini dio o tekstilnom rukotvorstvu, nastao uglavnom na temelju terenskih istraživanja, u kojemu su zabilježeni različiti nazivi i načini izrade tkanina. Tako doznajemo da je u Splitu 19. stoljeća paralelno postojala djelatnost domaćih tkalja, te poluprofesionalki i trgovaca:

“Tkati nije znala svaka žena nego su to radile samo vješte žene - **kalice**, tkalje. Tkale su na **krosnama**, horizontalnom tkalačkom stanu. Za razliku od seoskih tkalja koje su na tradicijski način same pripremale pređu za tkanje, Splitske su tekstilne sirovine lan i pamuk nabavljale u gradu. Postoji predaja da se je ranije u splitskom polju sijao lan, pa se može pretpostaviti, da su ga žene i obrađivale. Vune od domaćih ovaca nije bilo u dovoljnim količinama za izradu odjeće i ostalih tekstilija potrebnih u domaćinstvu, te se i ona kupovala. Stanovništvo varoši u 19. st. svojim brojem nadilazilo je ono gradsko, pa je potražnja domaćih tkanina u to vrijeme bila velika. Zato su se u gradu stvorili drugačiji uvjeti nabave tekstilija. Trgovac je poluprofionalnim tkaljama davao vunu, lan i pamuk, a one su uz određenu naknadu tkale naručena tkanja, koja su se prodavala putem trgovačke mreže. U takvoj organizaciji tkalaštva, odnosno manufakture uvodi se nešto savršeniji tip krosana koja nazivaju **tešerska**, a ona tradicionalna sada nose naziv **težačka** ili **domaća**. Uporedo se tkalo na oba tipa, ali su težačka krosna prevladavala” (Vidović-Begonja 1988:7-8).

Slijedeća stručna obrada splitske nošnje pojavila se deset godina kasnije, povodom izložbe Etnografskoga muzeja Split pod nazivom *Spli'ska grandeca*. Sanja Ivančić piše u katalogu tekst *Sve splitske nošnje*, sugerirajući samim naslovom množinu odjevnih oblika. U svojim se zapažanjima također oslanja na dokumentaciju predmeta i rukopisnu arhivu iz fundusa Muzeja, upotpunjujući ih podacima iz knjige Ivana Kovačića. Naglasak je, međutim, na analizi likovnih prikaza iz 18., 19. i početka 20. stoljeća.

Autorica prihvaća razlikovanje starijeg dinarskog tipa splitske muške nošnje i one svečanije s kraja 19. stoljeća, opisujući ih u poglavljima: *Muška nošnja tijekom 19. stoljeća*, te *Preobrazba starijih oblika u noviji, građanski izričaj muške nošnje* (Ivančić 1998).

Govoreći o najstarijim slojevima nošnje, autorica uočava postojanje dugog haljetka s rukavima, tzv. *dolame*, te sličnost splitske

muške nošnje s *dolamom* i alkarske nošnje Sinja. Iz toga izvodi pretpostavku da ova najranija varijanta muške splitske nošnje, u kojoj *dolamu* prate kapa *osmica* i *perčin*, ukazuje na status bogatijeg Splićanina prve polovice 19. stoljeća (isto:27).

Za drugu polovicu 19. stoljeća karakterističan je stilski raskorak sa ženskim odjevnim kompletom, što se zapravo odnosi na pripadnost različitim kulturnim tipovima. Dok muška nošnja pripada dinarskom tipu, ženska je mediteranske provenijencije. Muška nošnja ovoga razdoblja, za razliku od ženske, nije imala većih doticaja s mediteranskim (ili europskim) stilskim osobinama, osim u detalju:

“Jedini ustupak bilo je usvajanje levantinskog svilenog pojasa umjesto dinarske struke i pripašnjače o struku, i kožnih polucipela - tek alternative dinarskim opancima. Iako rasterećena teške dinarske dekoracije metalom, njena ječerna i drugi njeni dijelovi petrificirani su oblici tipične dinarske nošnje bez ikakvih stilskih prerada” (isto).

Za razliku od toga, splitska muška nošnja s prijelaza stoljeća usklađena je s istovremenom ženskom nošnjom. Time se dovršila preobrazba starijih oblika u građanski izričaj:

“No, uistinu prestižno estetska ravnoteža njihovih osobina u dosljednoj primjeni istovrsnih kvalitetnih i skupocjenih kupovnih tkanina, te isti profinjen odnos detalja i cjeline, čine ovaj zadnji oblik svečane nošnje splitskih pučana konačno parom” (isto:30).

Ovo istraživanje zasniva se na promatranju oblika i ukrasa nošnje prvenstveno kao estetske pojave, pri čemu se naglašavaju likovne kvalitete, ali se marginaliziraju ostale dimenzije nošnje, pogotovo njeno značenje u povijesnom i društvenom kontekstu. O njemu se ukratko govori u uvodnom dijelu teksta, ali on ostaje nepovezan s morfološkom analizom nošnje koja slijedi.

Uočene raznolikosti oblika objašnjavaju se u okviru stilskih cjelina, pri čemu su u slučaju muške nošnje, ostale nedorečene njene odrednice. Tako se za žensku nošnju prihvaća pripadnost mediteranskom krugu i utjecaj tzv. drugoga baroka, dok se muška određuje kao stariji dinarski tip i noviji tip građanskog izričaja, koji je zapravo stilski neodređen.⁶

⁶ U tom smislu bi se moglo govoriti o historicističkom stilu splitske muške nošnje s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

U cjelini gledano, autorica se zalaže za utvrđivanje većeg broja varijanti splitske nošnje, čime naglašava njen dinamičan karakter. U okvirima razvojnoga niza, odnosno u evoluciji odjevnih oblika, ostvaruje pomak od ranije statične slike i relativizira utvrđeni kanon.

U osvrtu na literaturu o samom predmetu spomenut ću knjižicu Ante Belasa izdanu 1940. godine, pod naslovom *Duša splitskoga Varošanina u svojim izražajima u prošlosti*, u kojoj je jedno poglavlje posvećeno nošnji. Podnaslovi toga poglavlja jasno govore o smjelom pristupu temi: *Nošnja na skulpturama XI-XIII stoljeća, Splitski pjesnici o narodnoj nošnji, Ženska nošnja, Vezovi, Građanska obuća, Kanavelić o nošnji, Strani pisci o nošnji, I nošnja se Varošana mijenja* (Belas 1940).

Ovaj autor nije bio školovani etnolog,⁷ već obrazovani ljubitelj splitskoga folklor. U svom romantičnom zanosu ipak uspijeva naslutiti dinamiku odijevanja kao folklorne pojave. On ne naglašava jedan utvrđeni oblik nošnje, već navodi niz različitih odjevnih predmeta, koje pronalazi u likovnim i literarnim izvorima. S namjerom da prikaže razvojni niz, ide dublje u povijest, od nošnje srednjovjekovnih skulptura do njenoga suvremenoga nestajanja, pri čemu koristi i one podatke koji nisu od bitne važnosti za temu. Smjelo baratanje izvorima i njihove komparacije, u kojima se služi i upitnim, pa čak i netočnim podacima,⁸ izmjenjuju se s nekim dragocjenim etnografskim bilješkama (npr. imena nekih Splicišana s godinom do koje su nosili pojedini dio nošnje).

Belas uočava povijesnu promjenjivost nošnje, u razvoju koji ide prema konačnom kraju u novim gospodarskim uvjetima. On ne govori samo o oblicima folklornih pojava, već ih pokušava protumačiti unutar specifičnog ozračja splitske sredine, te u određenim povijesnim i socijalnim uvjetima traži razloge njihova postojanja i nestajanja. Stoga su neka njegova zapažanja gotovo bliža suvremenim pristupima nošnji, nego kasniji etnološki radovi.

2.2. TEORIJSKA RAZMATRANJA O NOŠNJI

Navedeni radovi o splitskoj nošnji pripadaju tzv. kulturnopovijesnom smjeru, koji ima značajnu ulogu u konstituiranju hrvatske etnologije. To se prije svega odnosi na rano razdoblje obilježeno etnološkim radom Milovana Gavazzija. Ovdje se

⁷ Belas je bio profesor povijesti i zemljopisa (Radić 1999).

⁸ Npr. na str. 21 govori o nošnji splitske Varošanke prema slici u Fortisovom djelu, a zapravo se radi o grafici Theodora Viera iz 1783. godine.

susrećemo sa shvaćanjem narodne nošnje kao dijela širega pojma hrvatske narodne umjetnosti. Autor se zalaže za njeno estetsko i narodoznanstveno vrednovanje; poznavanje materijala, tehnike izrade, funkcije predmeta, te naročito poznavanje ukrasa i njegova povijesnoga razvoja (Gavazzi 1944).

U skladu sa svojim istraživanjima usmjerenim prema određivanju kulturnih areala, Gavazzi više pozornosti posvećuje utjecajima iz drugih kulturnih krugova, nego različitim izrazima kulture domaće sredine. Budući da jasno dijeli kulturu grada i sela, ne zanimaju ga pojave koje nastaju njihovim interakcijama.⁹ Hrvatske narodne nošnje promatra isključivo kao seosku produkciju, odnosno kao proizvod domaće tekstilnoga rukotvorstva, pa urbanizirana splitska nošnja ne ulazi u krug njegova interesa. Također je skloniji komparativnoj analizi pojedinačnoga odjevnoga predmeta, pogotovo njegovog ukrasa, nego sagledavanju nošnje kao cjeline.¹⁰

Za razliku od toga, Jelka Radauš-Ribarić u knjizi *Narodne nošnje Hrvatske*, izdanoj 1975. godine, objavljuje fotografije cjelovitih nošnji na ljudskim figurama. Split predstavlja samostalno prikazana ženska radna nošnja, te par u svečanoj ženskoj i muškoj nošnji. Ova muška nošnja pripada već urbaniziranom tipu, kakvog je kasnije opisala Vidović-Begonja. Za razliku od fotografije, u tekstu (u poglavlju o muškoj nošnji jadranskoga područja) govori se o nešto drugačijem obliku:

“U srednjoj Dalmaciji, na kopnu i otocima, nošnja se u osnovnim sastavnim djelovima podudara s nošnjom dalmatinskog planinskog zaleđa. Ona je od modrog ili smeđeg sukna, ali je izgubila sve rekvizite teškog dinarskog ruha, kao što su jačerma s tokama i pojas s oružjem. Veoma značajna dinarska crvenkapa bila je međutim prisutna u nošnji primorja, pa čak i na nekim otocima” (Radauš-Ribarić 1975).

Fotografija muške splitske nošnje zapravo ne pripada u cijelosti ni jednom utvrđenom kulturnom tipu. Naime, autorica dijeli hrvatske narodne nošnje prema *panonskom, dinarskom i jadranskom tipu*, razlikujući ih prema krojevima, oblicima i materijalima. Također govori o značenju pojedinih djelova nošnje u seoskoj

⁹ Osim tvorbi koje seljaci rade za svoje potrebe, razlikuje obrtno-seljačku i obrtničko-malogradsku umjetnost, koja po njegovom mišljenju nema bitniju ulogu u narodnoj umjetnosti.

¹⁰ Nešto drugačije stajalište Gavazzi je iznio u članku *Iz biologije narodne nošnje* (1935), koje se čini netipičnim za njegov pristup narodnoj kulturi (vidi str. 17).

zajednici, s naglaskom na što starijim oblicima i funkcijama.¹¹ Time se vezuje na Gavazzijeve *kulturne areale*, ali i na njegova zapažanja o potrebi sagledavanja uloge predmeta u sredini u kojoj je nastao. Prema njezinom mišljenju narodna nošnja sadrži pored praktične namjene i likovnih značajki, dublji irealno-magijski smisao, te određeno društveno značenje.

“Način odijevanja u krugu zatvorene seoske sredine sadrži pored svega još i određena pravila ustaljena vjekovnom tradicijom, pravila kojih se narod strogo pridržava i od kojih su odstupanja rijetka. Kroz ta, narodnom predajom ozakonjena pravila, nošnja dobiva i društveno značenje, ona postaje pokazateljem društvenog statusa pojedinca u seoskoj zajednici, ona je vidljivo vanjsko obilježje tog položaja, u neku ruku lična karta svakog člana te zajednice, u prvom redu ženske čeljadi u tom specifičnom društvu ... Kad se uz sve ove navedene komponente što obilježavaju narodnu nošnju ukaže još i na razlike između radne odjeće i blagdanskog ruha, te na varijante u ruhu predviđenom i propisanom na neki određeni blagdan, pa usto na obrednu nošnju neizostavnu u pojedinim običajima, onda postajemo donekle svjesni koliko ćemo bogatstvo raznovrsnih tipova, vrsta i suvrstica sresti u narodnom ruhu i kako je to narodno blago neiscrpiva riznica koju tek treba otkrivati, upoznavati i shvatiti vrijednosti što ih ono u sebi krije” (Radauš-Ribarić 1975).¹²

Ovaj prvi sustavni pregled hrvatskih narodnih nošnji, koji se nužno zasnivao na tipiziranju i apstrahiranju, sadržavao je mogućnosti kompleksnijeg istraživanja narodne nošnje, pogotovo u smislu daljnje razrade pojedinog slučaja. Umjesto toga objavljene fotografije shvaćene su kao mjerilo autentičnosti, a prihvaćena shema tipova nošnji prema područjima potisnula je sve one slučajeve koji nisu tipski čitljivi. Isticanje duboke starosti, odnosno dugoga trajanja pojedinih elemenata nošnje, pridonijelo je naglašavanju njenog ahistoričnog karaktera. Tako su utvrđena znanja o dovršenim nošnjama rezultirala svođenjem njenih kompleksnih značenja na vrijednost arhaičnosti. Po tom kanonu splitska je nošnja, a pogotovo ona muška, imala vrlo nisku “etnografsku vrijednost”.

¹¹ Npr. o arhaičnoj dinarskoj crvenkapi koja je simbol djevojaštva ili o metalnom ukrasu *jačermu* kao simbolu moći i položaja muškarca.

¹² Jelka Radauš-Ribarić ovdje ukazuje na različite funkcije svakodnevne i svečane (blagdanske, obredne) nošnje, čime potvrđuje opravdanost analize koju je predložio Peter Bogatyrev (vidi str. 18).

Iznimno je promatranje nošnje koje iznosi M. Gavazzi 1935. godine u članku *Iz biologije narodne nošnje*. Tu govori o čimbenicima koji sudjeluju pri njenom nastajanju, kao što su ekonomski i socijalni, zatim prirodne prilike, vjerska pripadnost, vojničko-teritorijalna razdijeljenost i moda. Ovaj posljedni je zapravo utjecaj retardiranih oblika građanske nošnje, za čije je prihvaćanje potrebna određena predispozicija (Gavazzi 1935:126-137). Ova razmišljanja o nošnji razlikuju se od onih kasnijih, koja su dominirala u hrvatskoj etnologiji kulturnopovijesnog smjera, pa tako i u radovima samoga Gavazzija.

Znatan pomak od uvriježenih shvaćanja narodne nošnje kao arhaičnog i bezvremenog seoskog rukotvorstva, ostvarila je Dunja Rihtman-Auguštin.¹³ Ona kritički propituje sam pojam, kao i pristup narodnoj nošnji. Uočava da su dosadašnja istraživanja nošnje rezultirala otkrivanjem porijekla i povijesnih međudnosa različitih regionalnih kulturnih obrazaca i stilova. No, autorica govori o nedostacima toga, u osnovi romantičarskoga, pristupa:

“S jedne strane potaknut idealiziranim odnosno deproblematiziranim, a u isto vrijeme statičnim poimanjem naroda (kao kompaktnog društvenog entiteta bez konflikata) ovaj je pristup jednostrano obuhvatio estetiku, porijeklo, oblike, a donekle i funkciju nošnje, ostavljajući često po strani one dijelove ili komade odjeće koji nisu dovoljno lijepi ili reprezentativni, ili čija funkcija nije dovoljno ugledna” (Rihtman-Auguštin 1976:114).

Ukazujući na mnogoznačnost pojma narod i njegovu neprikladnost kao odrednice predmeta, autorica zaključuje dvojbom o nedostacima, ali i o neminovnosti pojma narodna nošnja. U vezi s tim govori o folklorizmu, tj. o drugoj egzistenciji folklornih tvorevina, u slučajevima kada one nisu u nekoj od funkcija iz sredine u kojoj su nastale, već izvan te društveno-kulturne situacije dobivaju neku drugu ulogu.¹⁴

Potaknuta djelom Petera Bogatyreva o funkcijama narodne nošnje moravskih Slovaka i člankom Hermana Bausingera o funkcijama mode, autorica uočava da se radi o pojavama koje nisu nezavisne. Nošnja i moda imaju neke iste funkcije: praktičnu, funkciju obilježavanja socijalnog položaja, te donekle i estetsku,

¹³ Tekst *Razmišljanje o “narodnoj nošnji” i modi* objavljen je prvi put 1976. godine.

¹⁴ Više o tome u njenom radu *Istinski ili lažni identitet - ponovo o odnosu folkloru i folklorizmu* (1991).

obrednu i blagdansku funkciju. No, nošnja je odijevanje u relativno stabilnoj društvenoj situaciji, pa obuhvaća segmente društva (etničke grupe, sela, regije) koji su jače izloženi vlastitim unutrašnjim pritiscima nego onima globalnog društvenog i komunikacijskog sustava. Za razliku od toga, moda obuhvaća pojave vezane uz odijevanje koje imaju izvorište u općoj razini društva, u ekonomskim procesima (industrija, potrošnja), te kao norma nailazi na različite prijeme u mikroorganizmima društva i doživljava povratne utjecaje. Preplitanje nošnje i mode događa se na različitim razinama.

“Djelomično zbog većeg broja zajedničkih funkcija međuutjecaji mode i nošnje su neminovna, čak nužna pojava u odijevanju. Možemo je pratiti u prošlosti kao međuutjecaj sela i grada. No ograničiti se pritom na okvir odnosa sela i grada čini mi se nekorisnim za znanstvenu analizu, pogotovo ako povijesni razvoj želimo razmotriti iz zornog kuta današnjice. Pođemo li tim putem, odnos sela i grada u odijevanju transformirat će se u odnos odijevanja u užim društveno-kulturnim grupama naprama trendovima odijevanja na razini globalnoga društva, koji se izražava kao moda” (Rihtman-Auguštin 1986:113).

Jedan od radova koji su potakli autoricu na razmišljanja o odnosu mode i nošnje je knjiga Petera Bogatyreva,¹⁵ u kojoj se analizira funkcija narodne nošnje moravskih Slovaka.

Bogatyrev ovdje razlikuje svakodnevnu, blagdansku, svečanu i obrednu odjeću, u kojima su hijerarhijski zastupljene specifične funkcije. Tako npr. svakodnevna nošnja ima na prvom mjestu praktičnu funkciju (zaštita od hladnoće/topline, prilagodba poslovima), zatim funkciju identifikacije socijalnoga statusa ili klase, potom estetsku i konačno funkciju regionalne pripadnosti. Kod blagdanske i svečane nošnje ove funkcije su poredane drugim slijedom, a javljaju se i nove. Sada su to blagdanska ili svečarska, estetska, obredna, zatim funkcija označavanja regionalne ili nacionalne pripadnosti, funkcija identifikacije socijalnoga statusa ili klase, te praktična funkcija.¹⁶ Prelaskom svakodnevne nošnje u svečanu ili ritualnu, neke funkcije slabe, dok druge jačaju, a javljaju

¹⁵ Koristim ovaj oblik imena autora prema izdanju Matice slovačke (*Matica slovenska*) iz 1937. godine (*Funkcie kroja na Moravskom Slovensku*).

¹⁶ Kod ritualne nošnje funkcije su poredane ovako: ritualna, blagdanska, estetska, funkcija označavanja nacionalne ili regionalne pripadnosti, funkcija identifikacije socijalnog statusa ili klase, te praktična funkcija.

se i neke nove, što izaziva promjene u cjelokupnoj strukturi (prema Vodopija 1976).

Ovo je bio jedan drugačiji pristup narodnoj nošnji, koji je 70-ih godina potaknuo određeni interes i u hrvatskoj etnologiji.¹⁷

Iako postavlja pitanje o opravdanosti stupnjevanja funkcija odjeće, Rihtman-Auguštin ističe vrijednosti ovoga istraživanja:

“Bitno je jedino to da je Bogatirjov u okviru etnologije, odnosno etnografije, upozorio na sustave znakova kojima govori ‘narodna nošnja’: na profesionalnu odjeću, na razlike bogatstva i socijalnog statusa, na magijsku funkciju odjeće, na regionalne i nacionalne karakteristike, na osobitosti koje upozoravaju na religijsku pripadnost, na bračno stanje i povezano s tim na neke društvene vrednote (oglavlje neudate majke), zatim na erotske funkcije odjeće, na funkciju dječje odjeće, te napokon na međuzavisnost forme i funkcije odjeće” (Rihtman-Auguštin 1976:115).

Milivoj Vodopija povezuje funkcionalistička istraživanja Bogatyreva sa strukturalnom antropologijom Claude Levi-Straussa, te govori o nošnji kao sustavu funkcija i poruka. Spomenutu kategorizaciju i hijerarhiju funkcija ne prihvaća kao definitivnu i jedino točnu, već kao ilustraciju strukturalno-funkcionalističkog metodskog postupka. Nastavljajući se na Bogatyreva, zalaže se za promatranje nošnje, kao i drugih pojava materijalne kulture, na tri razine: na razini funkcije, na razini strukture (forme) i na razini supstancije (materijala) (Vodopija 1976:159).

Također uočava da je za autora nošnja mikrokozmos u kojem se zrcale estetske, moralne i nacionalne vrednote onih koji je nose, te ih je neophodno ispitati i tada promatrati izraz u funkcijama nošnje. Stoga citira završno poglavlje Bogatyreva o međuzavisnosti forme i funkcije:

“Budući da je nošnja sa svojim funkcijama samo dio sveopće strukture života koja se temelji na svjetonazoru, ekonomskom

¹⁷ Nakon slovačkog izdanja iz 1937. godine, ruski prijevod izlazi tek 1971., a engleski 1972. godine. U godini autorove smrti (1971. godine) izlaze zapravo dvije knjige Bogatyreva: *Voprosy teorii narodnoga iskusstva*, rusko izdanje u kojem je sadržan i dio o funkcijama narodne nošnje u moravskoj Slovačkoj, te knjiga izdana u Pragu - *Souvislosti tvorby. Cesty k strukture lidove kultury a divadla*. Gavazzi piše prikaz ove dvije knjige (*Narodna umjetnost 10*, 1973), u kojem je indiferentan prema autorovom pristupu, spominjući ga tek kao povodjenje za funkcijsko-strukturalističkim smjerom.

sistemu, itd., sasvim je nemoguće umjetno održavati jedan dio strukture kad se drugi potpuno mijenja. Stoga je uzaludno nastojati sačuvati neku staru nošnju u bilo kojem obliku kada uvjeti opće strukture života ne idu tome u prilog. I, baš kao što su čuvari izvornosti poklekli u nastojanju da zaštite staru nošnju pred valom novih, jeftinijih gradskih proizvoda, kao i od novog narodnog ukusa, isto je tako promašeno čuvati ‘tradicionalnu kulturu’ kada sveopća struktura zahtijeva drugačije forme” (prema Vodopija 1976:159).

Marija Makarović pisala je 1972. godine o promjenama slovenske nošnje u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, koje su se odvijale u skladu s promjenama funkcija. Autorica je ukazala na veze slovenske nošnje i njene društvene funkcije, razlikujući nošnju slovenskoga seljaka iz vremena (relativne) izoliranosti seoske i građanske kulture, te njene varijante koje nastaju interakcijom sela i grada, potaknute različitim društveno-političkim situacijama.

Ona uočava da se u drugoj polovici 19. stoljeća nošnja slovenskoga seljaka počela znatnije mijenjati i približavati građanskom načinu odijevanja. Seljaci su na javnim skupovima, na poticaj organizatora, svojim nošnjama koje su već napuštale starije varijante, iskazivali svoju nacionalnu svijest i pripadnost, te cijelom skupu davali slovenski naglasak. Zadnjih desetljeća 19. stoljeća i građanstvo je oblačilo narodnu nošnju za političke i vjerske manifestacije. Tako je narodna nošnja krajem 19. stoljeća postala vrstom simbola kojim se izražavala nacionalna svijest i pripadnost. Nakon Prvog svjetskog rata nošnje su također oblačili ljudi različitih društvenih slojeva, a pogotovo društvena elita. Na različitim vjerskim i turističkim svečanostima, *sokolskim sletovima*, euharistijskim kongresima i priredbama, sada su sudjelovali seljaci u narodnim nošnjama, ali i nekadašnji seljaci doseljeni u gradove, kao i ostali građani. Od dvadesetih godina 20. stoljeća djeluje društvo *Naše skrinje*, koje pod utjecajem susjednog austrijskog područja, radi na obnavljanju slovenskih narodnih nošnji. Slična se praksa nastavlja iza Drugog svjetskog rata na turističkim, zabavno-spektakularnim priredbama, djelovanjem raznih folklornih grupa, pri čemu jača amaterizam (Makarović 1972).

Stoga zaključuje da takva “narodna nošnja”, tj. funkcionalno i formalno izmijenjena svečana nošnja slovenskoga seljaka, pokazuje krivu sliku o njegovu načinu života u prošleme stoljeću, ali je, s druge strane, određena pojava u vremenu i prostoru, koja usvaja neke

elemente seoske kulture, te predstavlja sastavni dio kulture današnjih Slovenaca.¹⁸

U hrvatskoj je etnologiji funkcije narodne nošnje određenoga područja istraživala Aida Brenko, u magistarskom radu pod naslovom *Funkcije narodne nošnje Hrvatske posavine* (1996.godine).¹⁹ Ista autorica objavila je u katalogu izložbe *Zagrebačke uspomene – Etnografske slike grada*, tekst *O modi i narodnoj nošnji*, koji se odnosi na zagrebačko područje.

Prihvaćajući razlikovanje nošnje i mode prema socijalnim grupama i njihovom odnosu prema globalnoj razini društva, ona pristupa nošnji kao jednom modalitetu odjeće. Zalaže se za istraživanje odjeće s kulturno-povijesnog stajališta, koje se bavi podrijetlom, razvojem i utjecajima, ali i na funkcionalni i strukturalni način koji odjeću tretira kao predmet komunikacije. U ovom istraživanju naglašava upravo funkcije odjeće i značenje promjena tih funkcija tijekom vremena, odnosno transformacije tradicijske nošnje koja prihvaća nove materijale i forme. Tako uočava da u 18. stoljeću hrvatsku nošnju još upotrebljavaju građani domaćeg podrijetla i konzervativniji (npr. turopoljski) plemići. U doba narodnog preporoda sredinom 19. stoljeća pokušavaju se udomaćiti kod građana neki elementi narodne nošnje, u skladu sa sličnim idejama kod drugih naroda u doba europskoga romantizma. Krajem 19. stoljeća dolazi do intenzivne popularizacije i primjene folklornih tekstilnih motiva, a na prijelazu stoljeća jačaju gradski utjecaji na odijevanje seoskoga stanovništva. U prvim desetljećima 20. stoljeća *Seljačka sloga* pokreće niz aktivnosti za očuvanje narodne kulture. Slijedom tih događaja šestinska nošnja postaje simbol zagrebačke okolice, odnosno lokalnog identiteta (Brenko 1994).

Suvremeni interdisciplinarni pristup istraživanju hrvatske narodne nošnje kao tekstilnom proizvodu, prisutan je u radovima Vjere Bonifačić. Ona povezuje proizvodnju i potrošnju tekstila s njegovim materijalnim i estetskim karakteristikama, ali i s politikom,

¹⁸ “Prav narodna noša (glasba, šega, ples) - funkcijsko in največkrat tuđi formalno spremenjena praznja noša slovenskega kmeta, na eni strani pri nepravilnem obveščanju javnosti in nepoučenosti nam nedvomno lahko da napačne predstave o oblačenju in načinu življenja slovenskega kmeta v preteklem stoletju. Po drugi strani pa so to v času in prostoru, pri obravnavanju določene družbene skupnosti, ki za izražanje svojih hotenj in za dosego določenih ciljev posvaja nekatere elemente kmečke kulture 19. stoletja, povsem opredeljivi pojavi. Pojavi, ki zajemajo iz kmečke preteklosti tiste elemente, ki se dajo najprivlačneje prikazati z nošo, šegami in plesi. Pojavi, ki po nenehnih preinterpretacijah elementov starejše kulture sestavljajo del kulture današnjega Slovenca” (Makarovič 1972:68).

¹⁹ Prema Bonifačić 1997.

ekonomijom, religijom i ideologijom. Na primjeru paške čipke autorica pokazuje kako povijesni pregled njene proizvodnje i potrošnje ne ukazuje samo na dinamiku, već i na kompleksni semiotični potencijal, te na raznovrsnost starih i novih funkcija u 20. stoljeću. Tako se povijest čipkarstva interpretira kao pokazatelj povijesti društvenog položaja žene u Pagu i u Europi (Bonifačić 1994).

Govoreći o ulozi Etnografskog muzeja u Zagrebu, kao instituciji koja čuva i prezentira narodne nošnje, autorica uočava proces kanonizacije “autohtonog” folklornog tekstila. Promatra ga u povijesnom kontekstu, kao posebni oblik internacionalnih trendova na prijelazu 19. u 20. stoljeće, a kroz zanimanje za nacionalno tekstilno rukotvorstvo u *kućnoj industriji*, te kroz kasniji razvitak etnologije i političkih pokreta. Određene političke promjene u Hrvatskoj prve polovice 20. stoljeća pridonijele su načinu istraživanja i zaštite tekstilija, te njihovoj instrumentalizaciji kao simbolu nacionalnoga identiteta. Zajedno s društvom *Seljačka sloga* šire se novoetablirane norme putem izložbi, folklornih svečanosti i rekonstrukcija autentičnih folklornih kostima, koji sada povratno utječu na neobrazovane dijelove seoske populacije. Stoga govori o povijesnom procesu koji teče od prakse do teorije i nazad, ponovo k praksi (Bonifačić 1997a).

Autorica, dakle, istražuje kako se mijenjao odnos šire društvene zajednice prema narodnoj nošnji. Stoga se zalaže za istraživanje društveno povijesnoga konteksta u kojem se tekstil proizvodio i upotrebljavao. Naročito je zanima do kakvih je promjena došlo u obliku i stilu ruralne odjeće u Hrvatskoj preuzimanjem nove funkcije simbola nacionalnog ili supranacionalnog identiteta. Između ostaloga, uočava da je tek od tridesetih godina 20. stoljeća narodna umjetnost, pa tako i narodna nošnja, započela funkcionirati kao semiotični sustav u punom smislu, odnosno kao neupitna i općeprihvaćena kulturna djelatnost u Hrvatskoj (isto).²⁰

Ovakav pristup narodnoj nošnji nastao je prihvaćanjem teorije o folklorizmu, te primjenom polisistemske teorije, koja shvaća kulturu kao dinamičan, funkcionalan i otvoren (poli)sustav.

“Novost je u tome što ova teorija na razrađeniji način ispituje utjecaje širih društvenopovijesnih procesa i prakse (političke, gospodarske, religijske, umjetničke, znanstvene) na procese

²⁰ Autorica se bavi istraživanjem situacije u središnjem dijelu Hrvatske. Zanimljivo bi bilo ispitati društveno povijesni kontekst ovih procesa u drugim regijama i centrima Hrvatske, te ih usporediti s ovim zapažanjima.

proizvodnje, razmjene, potrošnje i recepcije tekstilnih proizvoda u različitim društvenim kontekstima ... Na kraju želim naglasiti možda najznačajnije obilježje ove teorije za koju se zalažem: polisistemska teorija pretpostavlja da je za interpretaciju povijesne dinamike dane kulturne aktivnosti potrebno analizirati 'kanonizirane' i 'nekanonizirane' norme, modele i produkte, stoga njezina sveobuhvatnija primjena u pravilu osvjetljava sve oblike kulturnih i društvenih različitosti – dakle sve šarenilo povijesti” (Bonifačić 1997b:148-149).

3. O POJMU *NOŠNJA SPLITSKIH VAROŠANA*

Na kraju pregleda teorijskih rasprava o nošnji iznijela bih neka svoja zapažanja, koja mi se čine bitnima za ovo istraživanje.

Već sam ukazala na kritike romantičarskog pojma narodne nošnje i na suvremene pristupe, koji je promatraju kao tradicijski način odijevanja određenog socijalnog sloja u predindustrijskom dobu. Ona, dakle, pretpostavlja socijalnu slojevitost i uglavnom se odnosi na 19. i početak 20. stoljeća. Međutim, dinamika promjena narodnih nošnji različita je ne samo za pojedina područja Hrvatske, već gotovo za svaki lokalitet, pa se određeni oblik tradicijskoga odijevanja treba promatrati u konkretnim prostornim i vremenskim situacijama. S tim u vezi moguće je govoriti o nošnji kao folkornoj pojavi ili tzv. folklorizmu.

Kako se ovom prilikom bavim istraživanjem nošnje splitskoga težaka u razdoblju druge polovice 19. i početka 20. stoljeća, dakle u vremenu u kojem ona pripada narodnoj kulturi, kao konkretna povijesna pojava svakodnevnog kulture, bitno je naglasiti njen karakter folklorne pojave. To znači da je treba promatrati ne samo kao kulturni element odgovarajućeg kulturnog kruga ili kao predmet materijalne kulture, već kao izraz dinamičnog folklornog stvaralaštva, u kojem je pojedini oblik vezan s funkcionalnošću u širem smislu.

Sam pojam *nošnja* podrazumijeva pridjev *narodna*, te mi se njihova paralelna uporaba ne čini neophodnom. Ipak, u slučaju nošnje Splita bitno je naglasiti težački karakter odjeće, po kojem se ona razlikuje od načina odijevanja građana, s kojim je u neposrednoj blizini.

Tomu odgovara pojam *nošnja splitskih varošana*, koji podrazumijeva način tradicijskog odijevanja težaka u splitskim predgrađima druge polovice 19. stoljeća. Pri njegovoj upotrebi oslanjam se na dosadašnje korištenje naziva *varošani*, te na postojeća saznanja o splitskoj nošnji, koja se kod spomenutih autora uvijek promatrala u istom obliku za sva predgrađa.²¹ Varoši su ovdje četiri ruralne cjeline uz Split, koje su njegova predgrađa, a kasnije i dijelovi grada.²²

²¹ Naziv *splitske varoši* i *varošani*, u smislu stanovnika sva četiri splitska predgrađa, koristili su autori: Šegvić 1930, Gamulin-Mladineo-Vidović 1965, Novak 1965, Vidović-Begonja 1988, Braica 1994.

²² "Težaci se splitski zovu u Splitu i u okolici varošani, tal. borghigiani, dijalektalno: borgežani. Varoš u Splitu, u Šibeniku, u Zadru i po cijeloj sjevernoj i srednjoj Dalmaciji, a stanovnici varošani, ne znači ono što znači u drugim našim

U Anićeovom *Rječniku hrvatskog jezika* varoš se objašnjava kao težački dio grada primorskog tipa (Anić 1998). Što se tiče današnje uporabe ove riječi u splitskom govoru, treba upozoriti na nesigurnost u pogledu njegove autentičnosti. Naime, neki kazivači izjavili su da se on odnosi samo na jedno od četiri splitska predgrađa. Prema tome Varošani su stanovnici Velog varoša, a u ostalim predgrađima žive Lučani, Manušani i Dobrani.

Zbog svega navedenog razlikovat ću Varoš kao skraćenicu naziva Veli varoš i njegove stanovnike kao Varošane, te *varoši* kao zbirnu imenicu za sva četiri splitska predgrađa, te njihove stanovnike - *varošane*. U slučaju nošnje problem se pojednostavljuje, jer se nošnja stanovnika najvećeg splitskog predgrađa (Veli varoš) može smatrati predstavnicom ostalih.

Osim toga koristit ću nazive *pučka nošnja* i *težačka nošnja*, koji također sadrže određene nedostatke. Prvi zbog toga što ne locira pojavu u određeno područje grada,²³ a drugi zbog toga što se promatra upravo u vremenu transformacije gospodarskih i socijalnih odnosa, koji ga određuju.

Sva tri naziva (*nošnja splitskih varošana*, *splitska pučka nošnja*, *splitska težačka nošnja*) mogu se sažeti pod pojmom *muška splitska nošnja* ili *muška nošnja Splita*, koji opet može navesti na krivi zaključak o razvoju Splita iz ruralne jezgre.

Stoga ću ipak govoriti o nošnji splitskih varošana, ali ću koristiti i ostale spomenute nazive, u onim djelovima teksta u kojima pridonose jasnoći.

krajevima i zemljama, osobito u Slavoniji: urbs, die Stadt, u Bosni: šeher, nego znači: selo, villa, napučeno poljodjelicima" (Šegvić 1930:14).

²³ Splitska pučka kultura obuhvaćala je u promatranom razdoblju stanovnike predgrađa, ali i onih koji su živjeli u centru grada, vjerojatno s posebnom varijantom pučke kulture.

4. ETNOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA MUŠKE SPLITSKE NOŠNJE

U ovom ću poglavlju prikazati rezultate dosadašnjih etnografskih istraživanja, te im pridružiti neka vlastita ispitivanja i zapažanja o muškoj splitskoj nošnji. Kao ishodište koristit ću predmete iz fundusa Etnografskog muzeja Split, koji sačinjavaju najveću zbirku s popratnom dokumentacijom. Zatim ću iznijeti relevantne podatke dobivene dosadašnjim terenskim ispitivanjima pohranjenima u arhivi Muzeja, te onim vlastitima provedenim 1999. i 2000. godine. Slijedit će pregled likovnih prikaza muške nošnje Splita na grafikama i crtežima iz 19. stoljeća, te odabranih fotografija s početka 20. stoljeća.

Na osnovu navedenoga, te spomenute stručne literature o samom predmetu, pokušat ću pojedinačno analizirati svaki odjevni predmet muške splitske nošnje, s ciljem preispitivanja dosadašnjih etnografskih spoznaja.

4.1. PREDMETI IZ FUNDUSA ETNOGRAFSKOG MUZEJA SPLIT

Prema podacima iz dokumentacije Etnografskog muzeja Split, u fundusu se nalazi dvadesetsedam predmeta koji pripadaju muškoj nošnji Splita. Oni su se nabavljali za Muzej u razdoblju od 1948. do 1980. godine, a njihovu dokumentaciju potpisuje Aida Koludrović i Ilda Vidović. Iz cjelovitih inventarnih kartica i podataka u inventarnim knjigama, izdvojit ću samo one dijelove u kojima su sadržani opisi predmeta i njihova datacija.²⁴

XV / 365 – MUŠKA KOŠULJA

Krojena od bijelog fabričnog platna, šivana na mašinu, a porubljena na ruke. Krojena je "po starinsku", s otvorenim laticama na dnu, širokim rukavima i rakašem /ovratnikom/ dva cm visokim, prišivenim na košulju. Oko vrata je bogato nabrana "na angriz", a oko zarukavlja jednostavno, ali obilato nabrana. Ukopčava se na rakasu sa dva botuna /puceta/ rukom izrađena od bijelog konca. Duga je do koljena.

²⁴ Ove dijelove teksta doslovno prenosim u kurzivu, čime se razlikuju od citata objavljene literature. Na isti način iznosim i druge podatke iz neobjavljenih izvora.

Vrijeme: 1953. g. Izrađena je po narudžbi od Tone Reić, starije žene, koja je još pamtila način kroja i izradbe takovih, danas izobičajenih, košulja.

V / 8741 - MUŠKA OČERMA /prsluk/

Od finog crnog sukna opšivenog svilenim rukom rađenim gajtanom. Komplet sa pucetima br. 4535.

Vrijeme: I pol. XIX st.

V / 8868 - KROŽET

Od crnog pana. Bez rukava. S desne strane 20 dugmeta. S lijeve crna špigetina kojom se zakapčaju.

Vrijeme: poč. 20. st.

XV / 162 - KROŽET /haljetak bez rukava/- muški

Dio svečanog ruha. Krojen od fine crne čoje postavljen debelim pamučnim latkom. Oko džepova, oko vrata i niz prsa opšiven crnom svilenom kurdilom. Ukopčava se sprijeda sa 9 botuna /puceta/ od crne svilene pasamanterije ...

Vrijeme: konac XIX stoljeća.

XV / 2252 – JEČERMA /haljetak bez rukava/- muški

Od crnog pana. Krojen u tri dijela. Šavovi pri dnu nisu spojeni. Svi šavovi i rubovi oivičeni su crnim gajtanom. Naokolo vratnog izreza je još jedan red gajtana, a niz prsa su sa svake strane aplicirane petlje od istog gajtana /po 20 sa svake strane/. Sa desne strane je u svakoj petlji po jedno crno dugme /20 - 1 koji se zakapča/. Sa lijeve strane urezan je džep oivičen crnim gajtanom koji na kraju svršava u trolist.

Na rukavnom izrezu otraga je mala kitica. Jačerma je podstavljena crno-bijelim platnom. S lijeve strane je od istog platna napravljen džep. Zakapčao se samo s jednom petljom i dugmetom ispod vrata. Nosio Jure Fradelić Gale do 1920. Vrijeme: 1900

XV / 2253 – JEČERMA /haljetak bez rukava/ – muški

Od smeđeg veluda, krojen u tri dijela. Šavovi pri dnu nisu spojeni. Svi šavovi i rubovi oivičeni su smeđim gajtanom. Naokolo vrata je još jedan red gajtana. Niz prsa su sa lijeve strane aplicirane petlje od istog gajtana /18 /. S desne strane su crna staklena dugmeta /18 /. Na rubu lijeve prednjice su 3 kitice od smeđe svile, a na rukavnom izrezu otraga jedna kitica. Podstavljena je smeđim platnom, a na lijevoj strani je od istog materijala prišiven džep. Zakapčao se jednim dugmetom ispod vrata.

Vrijeme: 1920.g.

V / 8723 – MUŠKI PAS SVILENI

Domaće tkanje završeno kitama. Na pruge (crvene, zelene, žute). Identičan onome prikazanom u La Dalmazia descritta od F. Carrara g. 1846.

Vrijeme: poč. XIX st.

V / 8742 – MUŠKI PAS SVILENI

Domaće tkanje, osnova od lanene niti, potka svilena, izrađena na zelene, crvene i žute pruge.

Vrijeme: I polovina XIX stolj.

V / 8749 – MUŠKI PAS

Od crne damastne svile 20 x 77 cm na crnom postavu 20 cm x 1.75 m. Vidi V / 8741.

Vrijeme: kraj XIX st.

XV / 2255 – PAS MUŠKI

Svileni, domaće tkanje. U crvenoj, tamno zelenoj i žutoj boji na pruge. Na oba kraja rese. Nosio se preko hlača nekoliko puta omotan oko struka.

Vrijeme: poč. 20. st.

XV / 161 – MUŠKE GAĆE /dio svečanog ruha/

Krojene od fine crne čoje, postavljene debelim pamučnim latkom na modre i bijele kocke. Na boku sa svake strane raspoređene dug 9 cm, opšiven crnim svilenim kordunom. Zatvaraju se na gornjem dijelu ulašnjikom od crne kurdile, provučenim kroz 4 cm široku vazinu. Na dnu su gaće krojene na volat, sa strane im je raspoređeno dug 25 cm, a zakopčan na ažule, opšiven crnim svilenim kordunom. Muškarci su nosili u zadnjoj fazi ove nošnje, svečano ruho od crne čoje, a radno težaško od domaćeg sukna...

Vrijeme: konac XX st.

XVI / 2070 – BICŪVE /čarape muške/ 1 par

Pletene su od crnog pamuka koji se kupovao u štrenama. Pletene su u 5 igala glatkim bodom. Jedino su na vrhu u visini od 10 cm. pletene 2 pravo 2 krivo. Na kraju je opleten kratki gajtan s kiticom. Služio je za povezivanje para čarapa kod odlaganja.

Vrijeme: oko 1900.

XVI / 2337 – GETE /visoke cipele/, muške, 1par

Od crnog boksa. Sa svake strane crni lastik da se mogu lakše oblačiti i da bolje prijanjaju uz nogu. Do gležnja. Otraga pri vrhu na rubu je na svakoj platnena petlja, da se lakše oblače. Tvorničke izrade.

Vrijeme: konac 19 i početak 20 st.

XV / 2369 – KOPARAN, koporan

Muški haljetak s rukavima. Od crnog pana. Krojen je u tri dijela, a rukav od jednog. Nema ošvice. Uz rubove je prišit crni svileni gajtan, koji uz vratni izrez ima još jedan red, jedan centimetar udaljen. Gajtan uz rub rukava na šavu završava u trolist. Zakapča se svojevrsnim alamarima koji su napravljeni od crnog kupovnog korduncina, a ukrašeni crnim staklenim zrcima. Ima ih po tri sa svake strane a završavaju s duguljastim kupovnim crnim končanim dugmetom, te većom petljom na kraju...Na svakoj prednjici je pri dnu urezan džep koji je oivičen crnim gajtanom. Na jednoj strani gajtan završava u cvijet. Cijeli je postavljen bijelim platnom s crnim geometrijskim ukrasom...

Vrijeme: oko 1930.g.

XV / 217 – SURKA ili ZURKA /gornji haljetak/ - muški

Krojen od crnog Kammgarna, a podstavljen je crnim satinom. Sve unaokolo opšiven je crnom svilenom kurdilom, a ukopčava se sa po 8 crnih svilenih alamara sa svake strane, s odgovarajućih 8 puceta od pašamenterije...

Vrijeme: poč. XX st.

XV / 216 – SURKA ili ZURKA /gornji haljetak muški/

Krojena je od crnog Kammgarna, a podstavljena je pamučnim štoфом sličnim Kongres-stoffu, kariranim u svijetlo smeđim bojama. Surka je sve unaokolo opšivena crnom vunenom kurdilom, a zakopčava se sa po 5 vunenih alamara sa svake strane i odgovarajućih 5 puceta od pašamenterije.

Vrijeme: poč. XX st.

XV / 163 – SURKA ili ZURKA /gornji haljetak/ - muški

Dio svečane nošnje. Krojena od fine crne čoje, postavljen mrkim pamučnim latkom. Oko džepova, vrata i niz prsa opšivena vunenom kurdilom. Zakopčava se sprijeda sa po 5 botuna /puceta/ od pašamenterije, sa odgovarajućim alamarima sa svake strane od iste vunene crne pašamenterije.

Vrijeme: konac XIX st.

V / 8722 – SURKA

Od crnog fabričnog sukna, opšivena crnom svilenom vrpcom, zakopčana sa 5 duplih alamara od crnog gajtana.

Vrijeme: 1889. g.

XV / 2368 – ŽURKA, ZURKA, surka

Muški haljetak s rukavima od finog crnog štofa. Krojen u tri dijela, sa šavom od rukavnog izreza do džepa, pa je time struk naglašen. Rukav je krojen u dva dijela. Cijela žurka je oivičena crnom špigetinom, kupovnom vrpcom, a na rukavu je 9 cm. od ruba aplicirana kao vertikalna (?op.a.) ukrasna traka. Ogrica je visoka 3,5 cm. Zakapča se alamarima koji su napravljeni od špigetine. Na desnoj strani su na alamarima prišita kupovna crna končana dugmeta /12 komada/. Na svakoj prednjici je pri dnu urezan džep na kojemu je preklop također oivičen crnom špigetinom. Na dnu rukava su po 2 crna kupovna dugmeta. Žurka je podstavljena crnim satenom sa džepom na desnoj strani, a rukavi sa bijelim platnom na pruge.

Vrijeme: oko 1930

XV / 165 – KAPUT S KUKULJICOM – muški

Izrađen od mrkog domaćeg uvaljanog sukna, sa dugim rukavima i kukuljicom. Duljina od ramena do kraja 125 cm. Uzduž prednje strane i kukuljice iznutra, opšiven je na ruke proštepanom crnom čojom, širokom 14 cm. Rukavi su na kraju opšiveni prugom širokom 1 ½ cm od iste čoje.

Vrijeme: konac XIX stoljeća

XV / 164 – PUNTARSKA KAPA – muška

Ovakve kape od skrleta nosili su svojedobno pristaše Narodne stranke za razliku od tolomaša /autonomaša/ koji su nosili crne kape. Inače su prije crne kape običavali nositi stariji ljudi. Kapa je krojena ravno od skrleta, a rub je širok 6 ½ cm, opšiven je crnom kurdilom. Kolut je od iste kurdile, obrubljen ribičanjem i kitice od crne svile, krase je sa strane. Kapa je modernijeg kroja, kakve su se počele nositi koncem XIX stoljeća. Starije su kape bile oštrulje.

Vrijeme: konac XIX stoljeća

V / 8653 – 2 TEŽAČKE KAPICE, muške

Od crne čoje.

Vrijeme: konac XIX

V / 8654 – TEŽAČKA KAPICA “PUNTARSKA”

Za razlikovati se od tolomaša (autonomaša) narodnjaci (puntari) nosili su crvene kapice.

Vrijeme: konac XIX

V / 8672 – KAPICA PUNTARSKA (crvena)

Vrijeme: konac 19. st.

XV / 2256 – KAPA, muška

Od crvene čoje. Donji rub oboda oivičen je crnim gajtanom koji na stražnjem dijelu gdje se nalazi šav završava kiticom od crne svile, istog gajtana. Iznad kite na obodu, a preko šava su od crne vrpce napravljena dva kružića jedan oko drugog. Uz vanjski rub kružića je crnim koncem izvezen red velikih križića. Kapa je podstavljena kockastim platnom. Nosi se tako da je kitica otraga.

Vrijeme: početak 20 st.

XV / 2257 – KAPA, muška

Isti tekst kao kod prethodne.

Iz navedene dokumentacije može se uočiti da je uz predmete koji su se ranije nabavljali za Muzej (grupa V) zabilježen manji broj podataka, od onih kasnijih (grupa XV), za koje je postojala inventarna kartica s točno utvrđenim rubrikama, što je povezano s razvojem dokumentacije u Muzeju.²⁵ No, i u ispunjavanju inventarne kartice uočava se razlika u načinu opisivanja, odabiru važnosti i količini podataka koji se bilježe. To upućuje na određenu subjektivnost već u primarnom stupnju obrade predmeta, te na sposobnost muzejskog stručnjaka, koji djeluje u skladu s razvojem stručne discipline (etnologije) i muzeologije, a posredno i općim društvenim kretanjima.²⁶

U ovom slučaju najčešće se bilježio kroj i ukras odjevnog predmeta, potom materijal od kojeg je izrađen, a tek iznimno i sažeto podaci koji se odnose na njihovo društveno i političko značenje. Na

²⁵ Najoskudnija dokumentacija sadrži naziv predmeta, godinu kada je predmet nabavljen za Muzej, te kratak opis predmeta, vrijeme i lokalitet. Najopširnija dokumentacija o predmetu sadrži ispunjene rubrike: predmet (... naziv, opis, stanje), veličina, vrijeme, mjesto izvedbe, mjesto upotrebe, kada i kako je dospio u muzej, nabavna cijena, inventirao, bilješka.

²⁶ “Muzejski stručnjak treba biti otvoren i voljan komunicirati s predmetom, mora raspolagati znanjem da bi imao sposobnost uočavanja, mora imati stvaralačku imaginaciju za aktualiziranje poruke predmeta i mora imati stav da bi mogao odgovoriti na predmet poruke” (Maroević 1993:164).

temelju takvih podataka o predmetima nastajali su etnografski prikazi muške splitske nošnje. Uz njih su presudnu važnost imali i podaci do kojih se došlo terenskim istraživanjima, odnosno zapisima na osnovu kazivanja Splićana, koji su opet bili povezani sa stručnom obradom muzejskog predmeta.

4.2. TERENSKA ISTRAŽIVANJA

4.2.1. POSTOJEĆI ZAPISI

Arhiv Etnografskog muzeja u Splitu sadrži dva terenska zapisa koji govore o muškoj nošnji Splita.²⁷ To su *Podaci o splitskoj nošnji* Tinke Piteše²⁸ iz 1934. godine (pod signaturom EMS-R-19-T.P.), te dio rukopisa inventiranog pod naslovom *Splitska nošnja*, kojeg je zapisala kustosica Jelena Gamulin (pod signaturom EMS-T-12), ali bez označene godine. Ovaj drugi zapis zabilježen je u obliku kratkih nepovezanih bilješki, te je teško čitljiv. Tu su uglavnom podaci koji se nalaze i na inventarnim karticama predmeta, kao i u kratkom osvrtu na mušku nošnju u katalogu izložbe *Obrisi jednoga vremena*.

Za razliku od toga, opis kojega bilježi Piteša pretipkan je na stroju i lako je čitljiv. U tekstu se opisuju posebno ženska i muška splitska nošnja s crtežima pojedinih dijelova (vidi prilog na kraju teksta, str. 109-122). Također sadrži neke detalje, koji se ne spominju u kasnijoj stručnoj obradi i prikazima. Nije mi poznato zbog čega autori koji su dosada pisali o splitskoj nošnji nisu uzimali u obzir ovaj tekst, odnosno nisu navodili postojanje ovoga izvora. Zbog toga dio koji se odnosi na mušku nošnju donosim u cijelosti:²⁹

SPLITSKA NOŠNJA /muška/

Sve što se na sebe oblači zove se "odilo" ili "težaška nošnja", bilo to za mušku ili žensku nošnju.

Poslije rata i za rata počela se "smećat" nošnja. Stariji radi ekonomskih razloga, pojednostavljuju nošnju, ona gubi svoje bitne

²⁷ U Knjizi arhive upisan je, pod signaturom AK-5, zapis Aide Koludrović *Nacrti-krojevi-Split*, koji se možda odnosio i na mušku nošnju. Nažalost, utvrđeno je njegovo nepostojanje.

²⁸ Tinka Piteša bila je prema usmenom kazivanju geograf. Radila je u Etnografskom muzeju Split od 1933-1937. godine (Braica 2000; 35-36). Ostali njeni zapisi iz Arhive muzeja: *Ime folk-lore, Običaji Vlaha, Dinarska zona i njezine etnografske osobine..., Vez brojem, Vez po pismu, Zlatovez*.

²⁹ Vidi bilješku 24.

osobine, a mlađi je uopće ne nose, oni idu za modom, oblače građansko odijelo.

Pred 30-40. godina sve se radilo kod kuće, snovalo se, navijalo, prelo i tkalo, i to sve najviše na večer, jer po danu su žene morale raditi oko kuće, uz uljene svijeeće fiorentinke, zvane tako jer su dolazile iz Firenze.

Starija muška nošnja se sastojala od ovih djelova:

Košulja bijela "kući građena" od 4 "firse". Okolo vrata nanizana na "angriz" t.j. jedan red obično nanizano a drugi također, samo ne bod pod bodom, nego gdje gore nije bilo boda, dole dolazi bod i obratno ...

Jedan dio niza stoji uspravno uz vrat i na njemu je dodan ovratnik /kolet/, koji se zove "rakas". Na rakasu su dvije rupice /bužete/ i dva dugmeta /botuna/ kojim se zakopčava. Dugmeta su kući rađena od konca. Tek u novije doba mjesto njih stavljaju jedno zlatno dugme. Rastvorena je do pasa. Rukavi su na dnu nanizani obično sa polšom.

Između rukava i košulje umetnuta je četvorina platna, zvana "latica". Na dnu košulje je sa strane otvoreno "otvoreni skuti".

Košulja se nosila na golo tijelo. Donji dio je ulazio u gače.

Za obično t.j. za svaki dan nosile su se od domaćega modroga sukna, koji budući da se kući bojadisao, puno puštao tako da ispod tih gača nisu ni nosili podgače, jer bi se sve pomodriale.

Podgače su nosili ispod gača "za od sveca" t.j. ove su bile skrojene od crnog ili tamno modrog sukna /pan od Miltona/ koji se dobavljao iz vana.

Gače su bile u listu noge uske a prema gore su se širile. Straga na listu bile su otvorene a kopčale su se sa 10 pari "ažula", koje su virile ispod korduna, koji je bio postavljen uz otvor, na dnu otvora i gore je bila kitica od korduna. Kordun se pravio kod kuće a radio se na prste. S prednje strane na dnu bile su skrojene u polukrug t.j. "volat" tako da su se ljubile sa cipelom. Na oba boka je bio raspor, a oko njega kordun. Vezivale su se "ulašnjikom" t.j. vrpcom od vune prst širokom kod kuće tkanom.

Povrh košulje za svaki dan nosio se krožet bez rukava zakopčan običnim dugmetima. Obično je bio od "prtene" robe, i nosio se k gačama od domaće robe.

Inače se nosila "jačerma" ili "očerma", od crnoga pana ukrašena crnim alamaričima i nizom srebrnih dugmeta od kojih bi se zapela samo dva posljednja da se vidi bijela košulja. Povrh gača odnosno krožeta i jačerme nosio se pas od crne svile ili brokata za luš, a za svaki dan nosio se modri na rige šta bi ga otkao tešjer. Uz

vrat na košulji nosio se rubac sprijeda vezan, inače za bolje nosila se kravata t.j. vrpca od crnog veluda vezana sprijeda "u fajok".

Svrh krožeta ili jačermne oblači se "kapanan". Pravio se od domaćeg sukna, dug do bokova sa dugačkim rukavima a ukrašen alamarima.

Bio je crne ili smeđe boje. Kasnije se mjesto kapanana počela nositi "zurka" ili "surka" koja je ljepša i duža od kapanana i uvijek ... od finijeg sukna i uz vrat je imala ovratnik /kolet/ što kapanan nije imao. "Inkurdelana" /oivičena/ crnim tresom.

Pred 80 godina zimi nosila se povrh kapanana "dolama" ili "aja", to je bio tri četvrtine duljine dugačak plašt /mantelina/ od sukna crvene, crne ili smeđe boje sa kukuljicom. Pošto je to bilo skupo zamjenio je dolamu kaput od domaće vune naravne boje sa kukuljicom i rukavima. Ostatak "aje" jesu "krajci" na kaputu u crvenoj boji t.j. strane kaputa postavljene su crvenim suknom, a nose se izvrnuti prama vani tako da se vidi.

Na glavi su u starije vrijeme pred 60 god. nosili kape "ostrujice", t.j. bile su gradjene u čunj, sa šavom samo s jedne strane, na dnu je oko glave bio niski okrug oko kojega je bio kordun a kitica je visila sa strane povrh desnog uha. Obično su bile crne. Pod ovim kapama češljali su kosu i nosili perčin. Kasnije počeli su šišati kosu, ne nose više kape ostrujice već "ravne" sa kiticiom straga.

Stariji i oženjeni nosili su crne, a crvene mladići. U političkom pogledu svi Hrvati su nosili crvene a "Tolomaši" crne.

U jedno uho su nosili orečin /naušnicu/ od filigrane što su je dobijali na dar od kuma na krizmi.

Na noge su nosili bičve smeđe ili bijele kući pletene. Za u polje i svaki dan nosili su povrh bičava terluka kratke, malo izvezene u bojama i nazujak od sukna skrojen od istog što i kapot, sa dvi ažule, jedna gori druga doli. Na noge opanke sa kljunom a ozgo oputa. Dok se ne bi počeli trošiti obilili bi ih gješom da ljepše izgledaju.

Za "luš" su nosili crne bičve i postole otvorene sa fiubom /kopčom/ srebrenom.

Na ruke su nosili rukavice sa dva prsta pletene ili skrojene od sukna. Bijele ili smeđe.

Osim ovoga zapisa, kao vrstu terenskih bilješki upotrijebit ću opise težačkoga Splita iz autobiografske knjige Ivana Kovačića, pod naslovom *Smij i suze starega Splita*. Knjiga je pisana 40-ih godina, a opisuje život Velog varoša i Splita početkom 20. stoljeća.

Dokumentarna vrijednost ovih zapisa istaknuta je u predgovoru prvome izdanju knjige.³⁰

Ivan Kovačić rođen je 1897. godine u Velom varošu, u težačkoj obitelji. Poslije Prvog svjetskog rata radio je kao težak i lučki radnik, a od 1921. godine kao pismonoša (Vidović 1971:11). Sjećajući se svoga djetinjstva, Kovačić opisuje način života u tom pučkom dijelu Splita, među ostalim gospodarske poslove i društvene zabave, kuće i nošnje, pa tako i mušku nošnju.

“Stariji muški nosili su opanke od slane kože - po danu rabotnom starije opanke, a od sveca nove koje bi se, da budu oku ugodne za vidit, obilili đešon. Oputu bi dva tri puta zavrtili oko sukneni bičav, a zimi, kad je suvi dan, pored sukneni bičav nosili bi još i trluka - sa šarenin perlican o'cakla da je lipje za vidit. To za zimu, ako je suvo, dočin liti ne terluka, ven samo bičve i to prtene a ne suknene.

I mlaji muški su isto nosili opanke o'slane kože i bilili ji za nediju đešon, dočin zimi nosili su mlaji gete zatvorene - na laštig - koje su bile tvrde ka grom, sa uzdignutom punton, ka nos u amerikanskoga prajca.

Sa strane vanjske tumere jemali su za ukras nekoliko botuncini, slišne traku ubotnice, i, kako su bile tvrde i jake, nosili su ji od ženidbe sve do smrti. A to zato jer su ji obučivali samo u svetašne dane do crikve i tovirne i nazad.

Gaće su nosili i stari i mladi, prez žepi. Gori široke, a doli uske sve do trluki. Bile su na vazinu u koju je bi' uvučen i unizan ulašnik od spletenega sukna, sa kin su se gaće veživali, a onda ga još pason dva tri puta pripasali, tako da su gaće stali tvrdo, tvrdo, a ne ka Vlajima laško. Ni otvora nisu jemali ka vlaške gaće i u slučaju i manje potrebe moralo se najpri odvit pas, pa odrišit ulašnik, ako će potrebu izvršit. Dakle, i jedni i drugi nosili su pas - za rabotni dan modri od povisma, a za nediju i svece o' svile, raža crnega, oli žuti na cvitiće, prema guštu.

³⁰ Kečkemet zapaža da su Kovačićeve uspomene manje literarne od Uvodićevih priča, ali zato više dokumentarane i uvjerljive (Kečkemet 1971:10). Slično misli i drugi autor predgovora: “Kovačićeve su zapisi bogat i pouzdan izvor za proučavanje čitava obiteljskog i javnog života težačkog Splita prije I sv. rata, pa kao građa mogu pružiti izvrsnih podataka antropogeografu, etnologu, povjesničaru, psihologu, dijalektologu i drugima” (Vidović 1971:12). Podatke iz Kovačićeve knjige koristila je, kao dokumentarne izvore, Ivančić u spomenutom radu (Ivančić 1998).

U gaće bi je uvučen krožun, jer pri nisu se nosili đileti, ven dugi krožuni s kojima bi umota i kuke i gornji dil bedri, jer stari oćedu reć da su judi bolesniji otkad su došli đileji, jer kad kopa ol' raskopaje stoju mu gole kosti koje se napatu i reuma ga zgrći.

Za svetac stariji judi - ne svi, ven bojestojeći - nosili su i jećerme sa ćetiri-pet srebreni botuni velićine orišćića. Ove jećerme bile su napravljene od najboljega štofa crnog, zvanog kangarn, da je ništo bilo za vidit.

Za rabotni dan krožuni su bili od povisma i rigadine, doćin za o'sveca od crnog štofa kangarna, ol' ništo slišnog, po guštu.

I mladi i stari nosili su koparane od sukna, stariji prez žepi. Kako ni gaće nisu jemali žepe, ka ni koparani, šudar bi zadivali za pason i u nidra, doćin mlaji judi žepe su jemali, a niki iznutra fudrane, jer, kako san jur spomenu, mlaji su uvik bili moderniji.

I ne samo da su stari za pason zadivali modri šudar, ven i mijur o' duvana, jer su redon pušili lule na kamiš (pa kamišon tovara badali...), doćin mlaji nisu lule pušili, ven bi križanin duvanon, kojega su nosili u crnim škatulan od kartuna, ćinili španjulete u kartine 'Samun', jer jin se ni' dalo pušit svakakvi duvan - ćoku - pa smrdit lulon na deset metri...

I kapoti su bili jednaki i u stari i u mladi, samo ća su u stariji strane bili fudrane sa crjenon ćojon, a u mladi crnon, ol' kolura fratarskog abita. U suknene teške kapote s kukuljicon nisu obućivali ruke u rukave, ven bi ji pribacivali priko kostiju. Jedino zimi, kad bi lozu rizali i kupili, pa ćinili kudijice - da jin ne smeta pri poslu - uvukli bi ruke u rukave i privezali bi se pason tako da su slićili na fratre - jer težaški kapoti nisu botuni jemali za zapet se.

Na glavi su nosili crne i crjene kape. Kape crne su za korut, jer kad bi ti umra ko u kući znalo se oduvik koliko vrimena se iz poštovanja korut za mrtvin nosija (za ocen i materon jednu godinu) i prema temen nosili su crne kape i monci, - a kad bi vrimo prošlo, ponovili bi se crjenin kapan - i spliska Riva od nedije popone bila je puna crjeni kapi - ka livada u maju misecu crjeni pucalinki od maka. Pa i tot je bilo razlike, jer stariji judi nosili su kape crne ol' crjene - na pirju - sa većin kitican, doćin mlaji nosili su kape ozgor ravne, sa jednon kiticon koja je ostajala iza na ćupicu.

Eto to bi bila razlika u nošnji mlaji prema starijima, doćin mi dica i unuci počeli smo najpri zaminjivat turske opanke sa oniman na oputu, pa počeli gaće nosit sa žepiman, bacili krožun i pas, pa nosili đileje misto koparana, žurku i strijać 'panama' a kašnje inkolane prsi i kulare tako da smo se 'pogospodili', jer na žurke počele su se nosit i španćere - ka artišti - samo stariji ljudi ostali su u crjenim i crnim

kapan, i sa osmican kapan, i tako trajalo do prvoga rata, a kašnje većina odbacila je i to, pa se sve ‘pogospodilo’, da više nisi zna ko je težak, ko artišta (radnik), a ko grajanin, jer ko boje, ko gore, al nosimo se svi jednako – na jedan kalup” (Kovačić 1971:30-31).

Poredbom ova dva najopširnija zapisa o muškoj nošnji splitskoga težaka uočavamo manje razlike u samoj građi, odnosno u podacima o odjevnim elementima, ali i u pristupu temi. Dok je Kovačić više literaran, te donosi zgodne crtice o načinu nošenja odjeće (npr. nezgode s *gaćama* bez otvora), Piteša teži za što preciznijim opisom oblika, naziva i načina izrade. No, ona također nudi podatke o naizgled nevažnim detaljima (npr. o svakodnevnom *gaćama koje puštaju boju*), koji se mogu interpretirati kroz nove pristupe temi. Kod oba autora zajedničko je razlikovanje starije i novije nošnje, kao odjeće koju nose stari i mladi, te one koja se nosila u prošlosti i one najnovije. Podaci ipak nisu u cijelosti identični.³¹

U predstavljanju postojećih zapisa spomenuti ću i kratak opis muške splitske nošnje Jerolima Duplančića, na koji sam naišla prilikom terenskoga rada. Naime, autor me je na početku razgovora uputio na svoj pismeni uradak koji je bio u tisku, pa mi nije htio ništa o tome govoriti, budući da je smatrao kako u knjizi sve piše. Knjiga *Ma ko govori da sam šempjast!?* izdana je u nakladi autora 1999. godine. U jednoj pripovjetci opisana je i nošnja težaka iz splitskog predgrađa Dobri. Ona se sastojala od suknenih *bičava*, *opanaka*, suknenih smeđih *gača*, bijele košulje s *ruskim koletom*, pojasa od *svilene pašice duge tri metra*, te dugog (*do ispod koljena*) i teškog (11 kg) suknenoga *kaparana* s rubnim ukrasom, tzv. *patelama* (Duplančić 1999:18).

4.2.2. NOVI ZAPISI I ZAPAŽANJA (1999.-2000.GODINE)

Postojeće iskaze o splitskoj muškoj nošnji pokušala sam upotpuniti vlastitim terenskim istraživanjem, kroz razgovor sa

³¹ Tako npr. Piteša opisuje košulju, *gače*, *krožet*, *jačermu*, stariji *kaparan* i noviju *surku*, *pas*, stariju *dolamu* i noviji *kapot*, starije kape *oštruje* i novije ravne (crvene i crne s dobnim i političkim razlikama), *bičve*, *nazujke*, *trluke*, *postole s fiubom*, *opanke*, *kravatu*, *šudar*, rukavice. Kovačić također spominje *opanke*, *bičve*, *trluke*, *gače*, *pas*, *krožun*, *jačermu*, *kaparan*, *kapot*, ali i visoke *postole – gete*, crne i crvene kape (ravne i *na pirju*) ne samo kao dobnu razliku, već i oznaku žalosti, te kape *osmice*, novije šušure *špančere* i *strijače*, noviju *zurku* i *đilete*. Međutim, ne spominje *dolamu*, *kravatu*, *šudar*, a ni političko razlikovanje crnih i crvenih kapa.

Splićanima koji potječu iz težačkih obitelji i koji su rođeni u nekadašnjim predgrađima.

Većina sugovornika pamti tek neke od odjevnih oblika i naziva, a svoje fragmentarno sjećanje upotpunjuju pričama koje nisu u direktnoj vezi s temom. Tako od sedam ispitanika tri nisu dala relevantne podatke o istraživanoj temi, jedan me uputio na svoju knjigu (!),³² a kazivanja preostale trojice donosim kao rezultate terenskog istraživanja. Ono se odvijalo u obliku slobodnih razgovora, koji su se vodili u nekoliko navrata. Našim postepenim upoznavanjem kazivanja su postajala sve otvorenija, pa su se često pretvarala u monolog o njihovom životu, odnosno u autobiografski iskaz.

Uz pretpostavku da je nabavljanje ili izrada muške nošnje bila briga žene, razgovarala sam s muškarcima i sa ženama. Osobe su odabrane po kriteriju rođenja u jednom od četiri splitska predgrađa, te po podrijetlu roditelja, što se moglo prepoznati po prezimenima. Svijest o pripadnosti "starim" splitskim obiteljima varirala je od isticanja gotovo plemićkoga podrijetla (npr. grb Duplančića), do činjenice kojoj se ne pridaje veća važnost, ali o kojoj se govori s velikom nostalgijom.

Odgovori na planirana pitanja o mogućem političkom značenju splitske nošnje uglavnom su se odnosili na situaciju između dva svjetska rata, odnosno na njihovu današnju procjenu toga razdoblja.

Redukcijom dobivenih podataka na one koji su u vezi s promatranom temom, te njihovim grupiranjem u tri tematske cjeline (opis muške nošnje, izrada i prodaja, socijalni i politički odnosi), izradila sam ove sažetke:³³

Perislav Petrić, rođen 1920. godine, Lučac³⁴

Opis muške nošnje:

- *košulja bijela*

³² To je spomenuta knjiga J. Duplančića autobiografskoga karaktera, u kojoj su sadržane autorove pripovjetke i pjesme.

³³ Nastojala sam ih bilježiti u doslovnom obliku, te ih prenosim kao nazive ili cijele rečenične sklopove kazivača. Oni su, kao i drugi neobjavljeni izvori, napisani kurzivom.

³⁴ Perislav Petrić ističe se među ostalim kazivačima svojim obrazovanjem (Klasična gimnazija, Pedagoška akademija). Izvrstan je poznavatelj splitskih toponima. Naročito mi je pomagao svojim savjetima i zapažanjima, na čemu mu se toplo zahvaljujem.

Također se zahvaljujem svim ostalim kazivačima.

- krožet na kurdilu
- jačerma
- pojas crni i crveni, ali ne od vune
- gaće
- na noge opanci, postole, za pokop posebne bičve
- kaparan mogao biti duži i kraći
- zurke šivane s alamarima, nosio je moj otac Ante Petrić (1890.-1965.) (Ima fotografiju oca u zurci iz 1910. godine.)
- kapot dugi
- kapa zavrtuša ili osmica, od pana, radila se kao i šeširi na kalupima, crne boje, obod savijen, uzdignut prema gore, a po sredini tjemena malo ulupljena, nosile se i ravne kape crvene i crne
- mušku nošnju opisao je don Kerubin Šegvić u knjizi o Luki Botiću
- ovo danas šta nosi gradonačelnik nije splitska, nego ilirska nošnja, istu nošnju imali su u Kaštelima, Šolti, Podstrani i Trogiru.

Izrada i prodaja:

- moja baba Tone Dvornik imala je krosnu koju je dala u dotu starijoj kćeri koja se udala u Varoš kod Jurjević
- zurke i muška odijela šivala je Mande Ivančić, nadimak Aučinovi
- krojači su bili Roko Ozretić na Lučcu, Ante Reić Kulinko i Nikola i Josip Valić u Varošu, Jakov Gabrić u Marmontovoj ulici
- Šegvić spominje majstora narodnih odijela Arnu Barića
- alamare su radili Ana Roje u Manušu i Ljudevit Šilić u Getu
- alamari su se pleli učineton (kukicom) od tvrdog konca
- kape zavrtuše ili osmice izrađivali su oni koji su radili i šešire, šeširdije.

Socijalni i politički odnosi:

- moj dida Petar Petrić (1858-1911.) bio je minadur, ali je uz to imao i polja, kopali su ih Poljičani (U fototeci E.M.S. je slika minadura, na kojoj je i njegov djed, vidi str. 45 i 131 - sl.11.)
- osim minadura su bili i batelanti, lučki radnici koji su iskrcavali tupinu i pržinari kod sv.Frane
- na Manušu je bilo dosta obrtnika
- Lučani su dolazili iz poljičkog kraja, element seljački dolazi stalno u Split
- autonomaši su bili više u Velom varošu, a manje na Lučcu, svi su nosili zurke, samo su jedni nosili crne, a drugi crvene kape
- tolomaši su kasnije postali jugoslaveni, biti narodnjak značilo je biti Vljaj u Splitu

- *poslije šestojanuarske diktature uniforme mačekovaca i kraljevaca, ali to nisu nošnje.*

Neda Jukić, rođena Duplančić 1917. godine, Lučac

Opis muške nošnje:

- *košulja ka popi*
- *krožun je prsluk na botune*
- *pas crni*
- *gaće normalne, mudante bile, doli na kurdile*
- *bičve suknene, opanci za po danu, za sveca gete kupljene kod postolara*
- *kaparan kafen sa alamarima*
- *zurke sa alamarima crne, to je jaketa s koleton gori*
- *nisu imali kapot, nego ogrtač s kukuljicom*
- *kapa osmica crna, za rad strijač.*

Izrada i prodaja:

- *opanci su se prodavali na bancima na pazaru, kao i koža posebno*
- *postolari radili gete*
- *brat mi je bija jedno vrime krojač, pa je ocu sašio uniformu (nošnju), jer se pred rat (Drugi svjetski) ponovo vraćala ta moda*
- *alamare izrađivala Mare Dumanić, koja je imala krojačku radnju na Peristilu*
- *kape osmice radila i popravljala jedna žena u Velom varošu.*

Socijalni i politički odnosi:

- *otac Stipe Duplančić, nadimak Dujica, (1869.-1939.) bio kamenoklesar, ali je imao i polja (u Dujilovu, na Lokve i Smrdečac) koja je dava na polovinu jednom Žrnovničanu.*

Volga Vrdoljak, rođena Grčić (Jakutić) 1927. godine, Dobri

Opis muške nošnje:

- *košulja bijela sa širokim rukavima i ruskim koletom, zakopčavale su se botunima za svaki dan ili za nedilju sa zlatnim botunom gori*
- *pas crni svileni ili od svilenih materijala, batista*
- *gaće od sukna doli otvorene, jer je tu nogavica uža, stariji ljudi nosili gaće s bočnim otvorima, a poslije otvor po sredini s vidljivim botunima*

- opanci gusto pleteni za u polje, gamaše od robe ili kože, krpene papuče za po kući, postole špicerice i tuperice su se kupovale kod postolara, opanci se bijelili gipsom
- koporan za rad s kukuljicom, tkao se i spajao doma
- zurka svečana s alamarima, nosio je i djed iz Vranjica
- kape crvene i crne više za selo, na pr. crnu nosio djed iz Vranjica, kape osmice crne, neke su bile navezene crvenim ukrasom, šeširi su bili bijeli strijač panama, špančere, kanotijere.

Izrada i prodaja:

- košulje od lanenoga platna i žutice, koje se tkalo kod kuće, kako bi se najprije izlizale polše i kolet to bi se od skuta radili novi ili bi se odmah radili s dva lica, pa bi se samo okrenuli, za spavanje su se šivale duge košulje s otvorom straga (pištac)
- u kući Bekini (Kuzmić na Lučcu) majka od tetke (Ivanica Vrdoljak, rođena Roje) imala je tkalački stan, koji je oko 1918. godine dan Obrtnoj školi u Splitu, tkala je sukno
- Manda (Mandina) Ivančić, nadimak Aučinovi, u kući u Plinarskoj ulici (Veli varoš) šivala je od engleskih štofova žurke
- alamare je radila Žurajevica, te žene koje su završile Obrtnu školu, možda i teta od muža Marica Alujević
- Mate Ivanišević je prodavao tekstil, a imao je i uslužnu krojačku radnju, trgovci robom bili su još Kure i Morpurgo
- postolari su bili Jelaska, Dumanić.

Socijalni i politički odnosi:

- otac je bio drvodjelac, ali je imao zemlju na Smrdečcu za koju je unajmljivo seljake iz okolice, imao je i pomoćnika koji mu je pomagao za teže poslove, zvao ga je junak
- pomajka Marijeta sa 10 godina išla radit u Režiju duvana, tako skupljala rublje za dotu
- splitski težaci žive u mižeriji, uvik puno dice, prilaze talijanašima iz socijalnih razloga, pučani su postajali talijanaši, jer su ovi bili bogati
- mitinzi ispred kazališta, gdje je bio Botičev spomenik i na Rivi, bili su botičevci i štrosmajerovci, nosile se zurke i crvene kape.

Svi kazivači su obrazovani, te pripadaju generaciji u kojoj se malo tko bavio isključivo težačkim poslovima. Oni su nešto zastupljeniji u generaciji njihovih roditelja, koji su uglavnom unajmljivali radnu snagu iz splitske okolice. Tek su iz generacije njihovih baka i djedova zapamćeni pojedinci koji su živjeli uglavnom od vlastitog rada na zemlji.

Značajnijim se čini podatak o imenu krojačice (Manda Ivančić), koja je šivala muška odijela sa *žurkom*, koji su dala dva kazivača neovisno jedan o drugom. Također se došlo do nekoliko imena krojača i krojačica koji su šivali *žurku* ili izađivali *alamare*, što potvrđuje prisutnost ovoga obrta unutar pučke kulture Splita.

No, izneseni iskazi o nošnji splitskih varošana uglavnom se odnose na razdoblje između dva svjetska rata, te nisu vezani za predmet istraživanja u užem smislu. Iako se njima nije došlo do bitnijih podataka, koji se samostalno mogu koristiti kao dokument o nošnji, oni su omogućili bolje razumijevanje nekih detalja, te su potvrdili socijalnu slojevitost stanovnika splitskih predgrađa. Također su pomogli u shvaćanju načina života splitske težačke sredine u vremenu njene intenzivne urbanizacije.

4.3. LIKOVNI PRIKAZI MUŠKE NOŠNJE SPLITA

4.3.1. LIKOVNI PRIKAZI 19. STOLJEĆA

Zahvaljujući mapu *Splitska narodna nošnja* izdanoj 1998. godine, na jednom mjestu su sabrani likovni prikazi ove teme. To su manje figure u nošnjama kao statisti u gradskim prizorima i vedutama Splita, te samostalni likovi u nošnjama. Ovima prvima, koji su u pravilu manje čitljivi, pripadaju:

- Franz Reiner, *Split s mora*, akvarel, 1830.
- Johann Hogelmuller - V. X. Sandmann, *Pogled na Split s istoka*, litografija, oko 1845.
- Johann Hogelmuller - V. X. Sandmann, *Split s mora*, litografija, oko 1845.
- Johann Hogelmuller - V. X. Sandmann, *Peristil Dioklecijanove palače*, litografija, oko 1845.
- Nepoznati autor, *Split s mora*, litografija, oko 1846.
- Melchior Alparth, *Dalmatinci*, litografija, 1846.
- Franjo Bratanić, *Splitska luka*, ulje na platnu, 1846.
- Franjo Bratanić, *Željezna vrata Dioklecijanove palače*, ulje na platnu, 1846.
- Antun Barač, *Procesija na Peristilu u Splitu*, akvarel, oko 1850.
- Peter Kornbeck, *Ulični prizor u Splitu*, ulje na platnu, 1874.

Prikazi samostalnih likova u nošnji sadrže više detalja, te su u pravilu deskriptivniji. Time je i njihova dokumentarnost veća. Međutim, zbog mogućnosti kopiranja starijih predložaka i

subjektivnosti slikarske interpretacije, ni oni se ne mogu uvijek prihvaćati sa sigurnošću kao dokument o nošnji.

Samostalni likovni prikazi muške splitske nošnje u 19. stoljeću, u spomenutoj mapi su.³⁵

- Nepoznati autor, *Splitski varošanin*, akvarel, oko 1840. (sl. 1)
- Roberto Focosi, *Splitski varošanin*, litografija, 1846. (sl. 2)
- Vjekoslav Karas, *Splićanin*, ulje na papiru, 1849. (sl. 3)
- Nikola Arsenović, *Muškarac iz Splita*, akvarel, oko 1860. (sl. 4)
- Nikola Arsenović, *Momak iz Splita*, akvarel, oko 1860. (sl. 5)
- Guido Manes, *Mladić iz Splita*, litografija, 1878. (sl. 6)
- Emil Laufer, *Muškarac iz Splita*, litografija, 1870. (sl. 7)
- Nepoznati autor, *Dalmatinske nošnje* (detalj: muškarac i žena u splitskoj nošnji), razglednica-litografija, oko 1898. (sl. 8)

Ovome treba dodati i dvije skice maloga formata iz *Knjige skica* Jana Baptista Van Moera, koja se čuva u Etnografskom muzeju Split (inv. br. 630:SLT;1344),³⁶ nastale 1858. godine, čija je vrijednost upravo u neposrednom bilježenju motiva s ulica Splita. One prikazuju muškarca u crnom *kapotu* s crvenom kapom ravnog tjemena (sl. 9), te dva muškarca, od kojih je jedan odjeven u smeđi *koparan*, crvenu kapu šiljasta vrha (*ošrica, na pirju*), s kosom spletenom u pletenicu (sl. 10).

Svi navedeni autori koji su pisali o splitskoj nošnji koristili su se likovnim prikazima kao izvorima za istraživanje njenih oblika u 19. stoljeću, kombinirajući ih s opisima predmeta iz fundusa Muzeja, koji pripadaju kasnijem razdoblju. Najčešće su se opisivali grafički listovi iz izdanja Frana Cararre (autor Focosi) i Ludwiga Salvatora (autori Laufer i Manes), koji prikazuju stariju varijantu muške nošnje, za koju ne postoje sačuvani materijalni dokazi. Tako su se npr. koristili i u najranijem prikazu splitske nošnje, u katalogu izložbe *Obrisi jednoga vremena*, iz 1965. godine:

“U prvim godinama 19. stoljeća podaci o njoj (muškoj nošnji, op. a.) su vrlo rijetki. Kao dokaz njenog izgleda mogu nam poslužiti dva crteža sačuvana u putopisima toga vremena. Crtež koji prikazuje splitskog varošanina izašao je u knjizi **“La Dalmazia descritta”** Francesca Cararre u Zadru 1846. godine. Knjiga sadrži 48 tabli - crteža. Cararrin Splićanin obučen je u bijelu platnenu košulju dugih

³⁵ Vidi prilog na kraju teksta, str. 123-127.

³⁶ Vidi prilog na kraju teksta, str. 128-129.

rukava. Preko nje je crna “**jačerma**” od čoje bez rukava. Rubovi duž prsiju ukrašeni su nizom mjedenih alamara koji vrše funkciju puceta. “**Gaće**” su od tamnomodrog sukna, koje se preko koljena i listova do gležanja sasvim suzuju. Košulja i ječerma uvučene su u gaće, preko kojih je vezan široki svileni pas s vodoravnim prugama u boji i resama koje slobodno vise niz gaće. Preko lijevog ramena ima prebačen smeđi “**koparan**”. Na nogama su crne polucipele a glavu pokriva crvena kapa. Taj crtež nam jasno govori da se radi o ruhu našeg dalmatinskog zagorca, koji se stoljećima spuštao i postepeno naseljavao zagrađa Splita. Nekoliko godina kasnije tj. 1870. godine izlazi prvi put iz štampe knjiga pod naslovom “**Serben an der Adria**” u 9 svezaka sa 45 tabli, knjiga koja je potpuno dovršena 1876. godine. Autor te zbirke je Ludwig Salvator od Habsburga, putnik i putopisac koji je važio kao naročit poznavalac mediteranskih zemalja. On prikazuje Splitsanina koji s nekim varijacijama potpuno odgovara crtežu Cararre. Preko košulje ima još i crveni “**krožun**”, ječerma gubi mjedene “**alamare**”, koji su zamijenjeni srebrnim pucetima, a koparan s crvenim svilenim kitama identičan je onome što ga još danas nosi gorštak sinjske krajine. Osim toga mjesto polucipela, na nogama ima opanke, za koje znamo iz usmene tradicije da su ih nosili splitski težaci. Iz toga proizlazi da je varošanin još do sredine 19. stoljeća zadržao svoje arhaično ruho, koje u zadnjim decenijama prošlog stoljeća doživljava posljednju i konačnu stilizaciju” (Gamulin-Mladineo-Vidović 1965).

U mapi *Splitska narodna nošnja* okupljen je znatan broj likovnih radova na ovu temu, što je omogućilo bolju preglednost i izravno promatranje odjevnih oblika. Tako se već na prvi pogled može uočiti izrazita različitost nošnje iz sredine i s kraja 19. stoljeća. Također je očito istovremeno paralelno postojanje različitih varijanti muške nošnje, kao npr. one koju prikazuje Focosi 1846. (sl. 2) i Karas 1849. godine (sl. 3). No, pored svih prednosti likovne deskripcije nošnje, ne smije se zaboraviti pitanje vjerodostojnosti prikaza, odnosno njegove etnografske dokumentarnosti.³⁷

Nakon popularnih grafičkih listova 19. stoljeća s prikazima narodnih nošnji, početkom 20. stoljeća učestale su fotografije na

³⁷ A. Duplančić uočava da su neki crteži splitske nošnje nastali na osnovu likovnih predložaka figura, koje su prisutne i na prikazima drugih lokaliteta (Duplančić 1998). Nije se, dakle, uvijek radilo o bilježenju nošnje na licu mjesta, već su se neki modeli precrtavali iz postojećih grafičkih listova i publikacija.

kojima su likovi najčešće odjeveni u svečanu odjeću.³⁸ S jedne strane monokromna fotografija likovno osiromašuje prikaz, ali ga neposrednim bilježenjem čini vjerodostojnijim.

4.3.2. FOTOGRAFIJE S POČETKA 20. STOLJEĆA

Za razliku od grafičkih listova namijenjenih nakladi, fotografija se izrađivala uglavnom za privatne svrhe. Cilj fotografije nije bio zabilježiti nošnju, već osobu koja je nosi.

Pregled fotografija koje prikazuju splitskog varošanina, kao i rezultati terenskoga ispitivanja, zahtijevalo je ograničavanje na određeni broj primjera, pa sam i ovdje vršila selekciju na one koje mi se čine bitnima za istraživanu temu.

Primjeri su odabrani iz fototeke i fotoarhive Etnografskog muzeja Split, a sadrže različitu količinu podataka: od onih za koje je upisan samo lokalitet, do onih s imenima fotografiranih osoba i rijetkim podacima o godini snimanja.

Za ovu sam ih priliku označila rednim brojem slikovnih priloga (sl. 11-17) na kraju teksta (str. 130-134) i dala im određeni naziv. Uz to donosim njihov opis i napomenu o razlogu njihova odabira.

11. *Skupina minadura*³⁹

Početak 20. stoljeća. Kazivač Petrić na njoj je prepoznao svoga djeda. Muškarci stoje sa čekićima u rukama. Na glavi imaju kape ravnoga tjemena ili šešire širokoga oboda (slamnati *strijači*). Na nekima su vidljive hlače sa sitnim kockastim uzorkom. Pojas od tkanine. Prsluci tipa *krožeta*, zakopčani na desnoj ili lijevoj strani. Bijela košulja uspravnog ovratnika, rukavi zavrnuti. Jedan muškarac ima maramu oko vrata.

To je jedini likovni prikaz radne nošnje. Drugi podaci o njoj također su vrlo rijetki, te je ovo vrlo vrijedan dokument.

12. *Splićanin u svečanoj nošnji*

Nije zabilježeno vrijeme snimanja fotografije, vjerojatno kraj 19. ili početak 20. stoljeća. Snimljen u studiju. Rukom se oslanja o stolicu, u drugoj drži kapu. Odjeven u *koporan* bez ukrasa. Ispod je

³⁸ U 20. je stoljeću interes za likovno prikazivanje splitske nošnje opao u usporedbi s prošlim stoljećem. U zbirci Etnografskog muzeja Split koja obuhvaća slike i skulpture 20. stoljeća, nema ni jednog prikaza muške ili ženske splitske nošnje.

³⁹ *Minaduri* su radili na *petradama*, gdje su vadili tupinu (lapor, sirovina za cement).

tamniji *krožet* s dva vertikalna niza od po četiri filigranska ukrasna dugmeta. Uz vrat se vidi bijeli ovratnik košulje. Oko pojasa je *pas* svjetlije tona od ostale odjeće. Hlače jednostavne, ravnih nogavica. Na nogama kožne cipele.

To je jedina fotografija cjelovite figure s elementima dinarskog tipa nošnje. Slična je onoj na Arsenovićevom prikazu *Momka iz Splita* (sl. 5).

13. *Poprsje Spliciánina*

Portret fotografija, prikazana gornja polovica figure. Nije zabilježeno vrijeme snimanja, vjerojatno početak 20. stoljeća. Golglav. Uz vrat se vidi bijeli ovratnik košulje, preko je jačerna s *alarima*. Oko struka pojas od sjajne tkanine. Poviše svega jaketa s *alarima*. Po kroju to je prijelazni oblik između *koporana* i *žurke*. Zapravo više pripada *žurki* samo što nema uspravni ovratnik. Umjesto njega je vratni izrez naglašen dvostukom vrpcom. Taj ukrasni porub nastavlja se i na desnoj strani prednjice. Vrpcom je rubljen i otvor džepića na gornjem dijelu lijeve strane prednjice, te rukavi na oko 10 cm visine od ruba. Izrađen je od tkanine sitnog kockastog uzorka.

Zanimljiv zbog haljetka s rukavima, odnosno oblika između *koporana* i *žurke*.

14. *Spliciánin s kapom*

Fotografija tri-četvrt figure. Snimljeno u studiju Wieser (1901.-1914.g.). Na glavi kapa ravnoga tjemena rubljena sjajnom vrpcom. Zakopčan uspravni ovratnik bijele košulje. Poviše košulje prsluk tipa *krožeta*, bez ukrasa. Oko struka ovijen pojas od tkanine biljnog uzorka. Poviše svega *žurka* s *alarima*, slična prethodnoj, samo što ovratnik stoji više uspravno. Dvostruki ukrasni rub vratnog izreza prelazi na desnu stranu prednjice. *Žurka* je potpuno raskopčana.

Ovdje je *žurka* kompletirana s *krožetom*, pojasom i kapom.

15. *Spliciánin u svečanoj nošnji*

Ivan Brajević, tri-četvrt figura. Fotografija snimljena u studiju. Vrijeme nije zabilježeno. Vjerojatno početak 20. stoljeća. Golglav. Od košulje vidi se samo bijeli uspravni ovratnik. Prsluk je potpuno zakopčan običnim dugmetima, a ukrašen je rubnom trakom. Poviše je *žurka* s *alarima* (8), zakopčana samo jednim *alarom* pod vratom. Na rukavima su po 2 *alamara* i to između ruba i ukrasne trake (na oko 10 cm visine). Ovratnik je uspravan. *Žurka* ima na

lijevoj strani dolje džep ravna otvora, a gore džepić koso urezan. Ona je od istoga materijala kao i hlače, sa svijetlim uzdužnim prugama.

Ovdje je umjesto *jačerm* (ili *krožeta*) prsluk koji se kopča običnim dugmetima. Nema pojasa.

16. *Splićanin sa šešikom*

Mate Duplančić rođen 1888.godine. Fotografija snimljena u studiju Wieser (1901-1914.g.). Odjeven slično kao prethodni. Hlače, *žurka* i prsluk su od iste fine tkanine s uzorkom svjetlijih uzdužnih linija.

U ruci drži elegantni građanski šešir.

17. *Splićanin s kapom osmicom*

Luka Petrić (1888.-1961.g.) prilikom šetnje Rivom. Nije zabilježeno vrijeme snimanja, vjerojatno između dva svjetska rata.

Nosi moderan kaput, ali na glavi je tamna kapa *osmica*, s rubom okrenutim prema gore. Čini se da je napravljena od deblje, čupave tkanine.

Ove fotografije, kao i likovni prikazi 19. stoljeća, bilježe nekoliko kombinacija odjevnih oblika splitske muške nošnje. Osim prve fotografije koja prikazuje radnu odjeću, ostale bilježe svečane nošnje, u rasponu od stiliziranog dinarskog tipa s *koporanom* do urbanizirane odjeće s građanskim šešikom. Prikazane varijante splitske muške nošnje s početka 20. stoljeća⁴⁰ vjerojatno su bile povezane s ekonomskim mogućnostima pojedinaca.

Zbog gotovo istovremene množine oblika i više odjevnih kompleta ne može se na temelju likovnih prikaza govoriti o jednom obliku nošnje, pogotovo ako ona nije vremenski određena. Kritički odnos prema likovnim prikazima nošnje zahtijeva njihovu nadopunu drugim izvorima i podacima.

4.4. ANALIZA IZVORA

Navedene podatke pokušat ću analizirati prema oblicima, bojama i nazivima svakoga odjevnog predmeta i njegovih detalja. Ovdje me zanimaju morfološke razlike između starije nošnje, koju određujem prvom polovicom 19. i novije, koju promatram zaključno

⁴⁰ To su: a) *koporan s alamarima-ječerma s alamarima-pas* b) *žurka s alamarima-krožet-pas-kapa* c) *žurka s alamarima* od istog materijala kao hlače-prsluk (nema pojasa). Prikazane su kape uspravnog oboda i *osmica*, te radni šešir (*strijuč*) i svečani (*špančera*).

s početkom 20. stoljeća. Pri tome će naglasak biti na raznolikosti odjevnih elemenata, odnosno na varijantama, a ne na jedinstvenom i cjelovitom odjevnom kompletu.

Osim spomenutih izvora, koristit ću se i ostalom stručnom literaturom, koja dopunjava pojedine probleme.

4.4.1. KOŠULJA

Prema spomenutim crtežima (Vidović-Begonja 1988, Piteša 1934), košulja je krojena od pravokutne prednjice i leđa, kojima su na ramenima dodana dva manja pravokutnika, tako da je dobiveni četvrtasti otvor nabiranjem stisnut do opsega vratnoga otvora. Tu je prišiven niski ovratnik, koji se zakopčava s dva končana ili jednim zlatnim dugmetom.⁴¹

Ispod rukava je kvadratični umetak presavijen na trokut tzv. *latica*. Bočni prorezi pri dnu košulje su *otvoreni skuti*. Ošvica oko vrata naziva se *rakas*. Krojeni umetak na ramenima, koji se također nabire, je *špalar*. Za nabore oko vrata zabilježeno je da su nanizani na *angriz*. Uska traka u zapešću koja drži nanizani rukav je *polaš*. Na *rakasu* su po dva dugmeta - *botuna* od konca i dvije rupice - *bužete* (crtež na str. 110).

Otvor niz prsa izveden je okomitim prorezom tkanine, koji može biti još uzdužno presavijen tako da čini nabor na donjem dijelu otvora, pa se košulja kopča ne samo na ovratniku, već i duž raspora. Na spomenutim likovnim prikazima 19. stoljeća češće je prorez na prsima razdvojen, odnosno spojen tek jednim dugmetom ispod vrata.

Košulje su od bijeloga finijeg ili grubljeg pamučnog platna, a izrađivale su se i od lanenog platna. Ove sirovine uglavnom su se nabavljale kupovinom, dok su žene same krojile i šivale košulje, kao i drugo rublje.

Iako se dosada govorilo o starijoj dinarskoj nošnji, što je podrazumijevalo i dinarski tip košulje, morfološka analiza upućuje na njenu pripadnost jadranskom tipu. Prema iznesenim podacima i crtežima kroja, vidljivo je da to nije tzv. *tunica dalmatica* od jedne pole tkanine preklopljene na pola, već krojena košulja renesansnog tipa, stegnuta nabiranjem oko vrata i u zapešću.⁴² Osnovna razlika od dinarskog tipa (*tunica dalmatica*) je u tome što su prednjica i leđa

⁴¹ Na prikazu Arsenovića (sl. 5) ovdje su dva simetrično postavljena zlatna dugmeta, poznata u srednjoj Dalmaciji kao *maite*. Njima je ukrašen ovratnik, kao jedini vidljivi dio košulje ispod *krožeta*. Ako je umjesto njega odjevena *jačerna*, vidi se veći dio poprsja košulje.

⁴² Sličan je kroj muške i ženske košulje *stomanje* sa otoka Krka (Gušić 1955:117).

spojeni preko umetaka na ramenima, pa je košulja gusto nabrana oko vratnog otvora.

Dakle, osim što na to upućuje pripadnost drugih oblika starije splitske muške nošnje dinarskom ruhu, nemamo potvrda da je košulja bila toga tipa. Svi spomenuti izvori opisuju ili pokazuju oblik i kroj košulje koja pripada jadranskoj tradiciji odijevanja.

4.4.2. JEČERMA ILI KROŽET

U kompletu muške nošnje Splita s kraja 19. stoljeća zabilježen je pod nazivom *ječerma ili krožet* isti odjevni predmet, kratki haljetak bez rukava, sprijeda otvoren, a iskrojen od tri dijela (Vidović-Begonja 1988:11). Međutim, također je zabilježeno razlikovanje *krožeta* i *jačerm*e kao dva slična, ali ne i identična predmeta (EMS-R-19-T.P.). Po nazivima (*krožet, ječerma, jačerma, očerma*) i po krojevima oba odjevna predmeta pripadaju tzv. dinarskom tipu nošnje.⁴³

Razlika između *krožeta* i *ječerm*e u splitskoj nošnji je u kroju i u materijalu. Prvi je svakodnevni prsluk od pamučne tkanine obično zakopčan jednostavnim dugmetima ili vrpcama, a drugi svečani, izrađen od sukna, te ukrašen srebrenim dugmetima ili *alamarima*. Na crtežu (str. 112) je vidljivo da se desno krilo prednjice *krožeta* preklapa preko lijevoga, s dugmetima na lijevoj strani. *Jačerma* (*očerma*) ima ukras uz rubove prednjice koje sežu jedna do druge, sa spomenutim ukrasnim kopčanjem po sredini, te je zakopčana tek pri dnu (crtež na str. 113).

Kovačić bilježi svakodnevni modri *krožun* od lanenog ili pamučnog platna,⁴⁴ te svečaniji od crnog štofa (*kangarna*). No, svečani dio nošnje kojim se pokazuje dobro ekonomsko stanje je *ječerma* od crnog štofa, sa srebrenim ukrasnim dugmetima (Kovačić 1971:30).

U fundusu Etnografskog muzeja Split su dva *krožeta*, jedan od crne čoje i drugi od pana, te tri *ječerm*e: od crnog sukna, crnoga

⁴³ Krožet je najčešće izrađen od domaćega modroga sukna, krajevi dvije prednjice mu se na prsima preklapaju, te se s lijeve strane kopčaju običnim kopčicama ili u svečanim prilikama srebrnim filigranskim dugmetima. Ječerma je od kupovnog crvenog ili modrog sukna, krila prednjice sežu jedno do drugog, a po crtežu kroja na prednjicama su vidljivi bočni vertikalni šavovi. Ima bogati ukras na prsima srebrni ili pozlaćeni, po kojem se određuje položaj onoga tko je nosi (Radauš-Ribarić 1975).

⁴⁴ *Prteni prsluk-krožet* spominje i Šegvić (Šegvić 1930:23).

pana i smeđeg veluda. Nazivi predmeta, krojevi i načini kopčanja ne odgovaraju uobičajenom razlikovanju dinarskoga *krožeta* i *jačerm*.

Prsluk tipa *krožeta* tamno plave boje, s dva vertikalna niza s po pet srebrnih dugmeta, prikazan je na akvarelu Arsenovića (sl. 5). Na grafici Lauffera (sl. 7) poviše crvenog *krožeta* bez ukrasa odjevena je plava *jačerma*, s nizom ukrasnih srebrenih dugmeta. Na ostalim likovnim prikazima naslikan je prsluk tipa *jačerm* s raznolikim ukrasnim kopčanjem uz rubove prednjice, koja je gotovo uvijek zakopčana tek u donjem dijelu, gdje je prsluk uvučen u pojas od tkanine. Iznimno je na grafici Manesa (sl. 6) prikazan potpuno raskopčan prsluk tipa *ječerm*, koji je izvučen iz pojasa i pada preko njega.⁴⁵

Različiti su načini ukrasnog kopčanja *krožeta* i *ječermi*. To su: srmeni ukras, srebrna dugmeta i ukrasni gajtani (*alamari*). Čini se da su povezani s načinima kopčanja drugoga haljetka koji se oblačio poviše.

Na razglednici s kraja 19. stoljeća, koja među ostalim prikazuje Splićana i Splićanku u svečanoj nošnji, na muškarcu je ispod *žurke* vidljiv prsluk tipa *ječerm*, s ukrasnim rubnim kopčanjem, uvučen u pojas (sl. 8).

Na fotografijama s početka 20. stoljeća, tek je nekoliko slučajeva u kojima se prsluk tipa *krožeta* preklapa na prsima i tada je redovito uvučen u pojas od tkanine (sl. 11, 12, 14). Češći su prsluci slični kroju *ječerm*, koji se kopčaju po sredini jednostavnim dugmetima, a sežu ispod struka, pa više nema pojasa (sl. 15, 16). Izvedeni su od fine tkanine, u kompletu s hlačama i *žurkom*.⁴⁶

U opisu poljičke nošnje, Ivanišević bilježi uz *krožet* koji se preklapa na prsima i drugi oblik muškoga prsluka:

“Nika mlađarija počela sada krožete na kaštelansku, rastržene na sridi, sa *alamarin*. To zovu *đilet*, osobito u donin Policin momci” (Ivanišević 1987:124).

Ovaj *đilet* u donjim Poljicima udaljio se od kroja *krožeta*, ali i od teškog metalnog ukrasa *jačerm*. Vrlo je vjerojatno da su se dva u osnovi slična odjevna oblika u paralelnoj uporabi sve više

⁴⁵ Uz ovaj prikaz nošnje vezane su neke nejasnoće, npr. dvostruki dugi haljetak, pa se može pretpostaviti da je u cijelosti netipičan i izniman.

⁴⁶ U priloženim fotografijama s početka 20. stoljeća nalaze se samo dva primjera ovakvog odjevnog kompleta, ali se on ponavlja na većini preostalih fotografija iz dokumentacije Etnografskog muzeja Split.

približavala jedan drugome, što je potaknuto i utjecajem građanskog odijevanja, pa su se spojila u jedan “novi” oblik.

U Splitu se na prijelazu stoljeća susreće paralelna upotreba naziva *ječerma* i *krožet* za isti odjevni predmet, koji se također udaljio od odjevnih oblika dinarskog podrijetla. Štoviše odabrani oblik bio je veoma sličan jadranskom tipu prsluka – *koreta*,⁴⁷ ali i građanskim prslucima zabilježenim pod nazivom *đilet*.⁴⁸ Stapanje oba naziva u jedan predmet vjerojatno se odvijalo prema praktičnim potrebama, još prije pojave izrazito urbanizirane splitske nošnje.

Likovni prikazi 19. stoljeća bilježe *ječermu* ili *krožet* u svečanim oblicima bliskima dinarskoj nošnji splitske okolice. Za razliku od toga fotografije urbaniziranoga tipa splitske nošnje s početka 20. stoljeća uglavnom ga prikazuju kao građanski prsluk, koji je ispod *žurke s alamarima*. U današnjim se rekonstrukcijama često potpuno izostavlja.

4.4.3. PAS

Pojas iz kompleta nošnje s kraja 19. stoljeća, opisan je kao svilena tkanina s ukrasima pruga i kvadrata, koji proizlaze iz načina tkanja. Najčešće boje su žuta, svijetloljubičasta, zelena i crna. Na krajevima su rese od osnove tkanja, koje vise o struku. Osim toga zabilježeno je da su stariji ljudi nosili *pasove* od svilenoga damasta (Vidović-Begonja 1988: 9, 12).

Piteša bilježi svečani pojas od crne svile ili brokata, te svakodnevni modre boje na pruge, kojega su tkali *tešjeri* (EMS-T-19-T.P.).

Ivančić, citirajući Kovačića, spominje svakodnevni modri pojas od lanenog platna i svečani svileni, potpuno crni ili žuti s cvjetićima. Uz to govori o starijem levantinskom svilenom pojasu s prugama i novijem od svilenoga damasta.⁴⁹

U fondusu Etnografskog muzeja Split nalaze se tri svilena pojasa u žutoj, crvenoj i zelenoj boji,⁵⁰ te jedan od crne damast svile. Datirani su u rasponu od početka 19. do početka 20. stoljeća.

⁴⁷ On je spojen uzdužnim šavovima na leđima i ima nešto dublji vratni izrez (prema crtežu u: Raduš-Ribarić 1975).

⁴⁸ *Đilej* (franc. *gilet*, tal. *gile*) prsluk; *điletin* (kao *đilej*) prslučić (Vidović 1971).

⁴⁹ Za razliku od toga Vidović-Begonja spominje da pojas od crnog svilenog damasta nose (na prijelazu 19. u 20. stoljeće) stariji ljudi, pretpostavljajući time da je ovakav pojas stariji.

⁵⁰ Uz jedan je primjerak zabilježeno da je identičan onome na prikazu Cararre (autor Focosi) iz 1848. godine.

Na likovnim prikazima možemo uočiti opisane svilene pojaseve na kojima prevladava žuta boja (sl. 2, 4, 7, 8), ali i monokromne crvene pojaseve (sl. 5, 6).

Kazivači navode crni pojas, te manje crveni.

U promatranom razdoblju, dakle, potvrđeno je postojanje četiri varijante muškoga pojasa od tkanine:

- crveni pojas⁵¹

- svakodnevni modre boje, otkan od sjajnog lanenog platna (*povismo*)

- svečani crne boje od kupovnih svilenih tkanina (*damast, raž, brokat*)

- svečani, otkan od raznobojne svilene niti s prevladavajućom žutom bojom, te s ukrasnim prugama.

Ovaj je posljednji sličan *dubrovačkim šudarima*, koji pripadaju splitskoj ženskoj nošnji, a za koje je zabilježeno da su ih tkale žene u Kaštelima i u Trogiru (Vidović-Begonja 1988:20). Njegova provenijencija nedvojbeno je levantinska, te je tipičan za naše jadransko područje.⁵² Kako je zabilježen i u starijoj varijanti muške splitske nošnje, koja pripada dinarskome tipu, drži se jedinim odjevnim predmetom iz drugog kulturnog kruga (Ivančić 1998:27). Međutim, sam način opasivanja povijanjem duge tkanine oko pojasa vezan je s turskim utjecajima, a povoj od široke *karirane* levantinske svile javlja se i u nekim svečanim nošnjama našega dinarskoga područja, npr. kod sinjskog Alkara (Radauš-Ribarić 1975).

U splitskoj nošnji pojas se omata oko tijela u struku, gdje se *ječerma* ili *krožet* uvlače u hlače. Na urbaniziranoj varijanti nošnje, u kojoj prsluk prekriva struk, pojasa nema, kako se to može vidjeti na nekim fotografijama s početka 20. stoljeća.

Danas se crveni pojas gotovo redovito nalazi u rekonstrukcijama splitske muške nošnje.

4.4.4. GAĆE

Ivančić i Belas opisuju hlače splitskoga Varošanina prema likovnom prikazu iz izdanja Carrare (sl. 2). One su izrađene od modroga sukna, široke na stražnjici, s nogavicama koje se sužavaju, tako da su u listu pripijene uz nogu. Pretpostavlja se da se kopčaju

⁵¹ U 18. stoljeću zabilježen je pojas od crvene svile među odjećom splitskih građana i pučana (Božić-Bužančić 1982: 102). Crveni pojas susreće se početkom 20. stoljeća u muškim nošnjama Dalmatinske zagore (npr. Sinj, Vrlika), ali kao *pas na struke* načinjen od vunjenih uzica.

⁵² To je široki svileni pojas *trabolos* (Gušić 1955:95).

straga na listu *anžulama* (metalnim kukicama), kao i uski rukavi *koporana*.

Novija varijanta hlača, nastala pod utjecajem grada, jesu *gaće na kolo*, sličnoga kroja i ukrasa, ali širih nogavica koje pri dnu prednje strane imaju urezani polukružni otvor. Tako nogavice ljepše padaju na visoke cipele, a *anžule* postaju tek ukrasnim detaljem (Ivančić 1998: 26, 29).

Ovaj noviji oblik hlača detaljno je opisan kao *gaće* od crnoga pana, u kompletu muške nošnje s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Na gornjem prednjem dijelu imaju dva bočna otvora ukrašena gajtanom. U struku su podvrnute, pa je kroz porub provučena vrpca. Pri dnu na prednjoj strani nogavice nalazi se zaobljeni otvor *kolo*, a na stražnjem dijelu otvor sa sponama i kukama za zakopčavanje. Hlače su podstavljene pamučnim platnom (Vidović-Begonja 1988:12). Ovaj opis hlača odgovara sačuvanom primjerku iz fundusa Etnografskog muzeja Split, datiranom krajem 19. stoljeća.

Piteša bilježi *gaće* koje su dolje uske, pa se kopčaju *ažulama*, a prema gore se šire. S prednje strane, na dnu nogavica, imaju polukrug zabilježen kao *volat*. U struku su bočno razrezane, a prerez je rubljen *kordunom*. U struku su se vezivale *ulašnjikom*, vunenom vrpcom (crtež na str. 111). Spominje da su hlače za svaki dan bile od modroga sukna (EMS-T-19-T.P.).

Na likovnim prikazima vidi se samo prednjica i linija hlača. Najčešće su u tamno plavoj boji, te se sužavaju prema dnu, gdje završavaju uzdužnim trakama koje idu ispod obuće (sl. 2, 5, 7). Na razglednici iz 1898. godine, to su crne hlače ravnih linija nogavica (sl. 8). Takve su i na fotografijama s početka 20. stoljeća, najčešće od istog materijala kao i *žurka*.

Sličan stariji kroj i novije promjene hlača bilježi Ivanišević opisujući nošnju donjih Poljica.⁵³ Promjenu oblika pratila je i promjena u materijalima; od modroga sukna, preko crnoga pana do crnih i sivih kupovnih štofova.

Iz svega navedenoga proizlazi da je stariji oblik hlača splitskoga težaka bio u osnovi dinarskoga tipa *benevrek*. To su hlače

⁵³ “Kod starijih ljudi u donin Policin uzdrži se kroj uski gaća na *rašpor*, to će reći da je napram promajan učinjen otvor s jedne i druge strane, kroz uši provučen *ulašnik* (uza), kojim se vežu gaće, a brez đotluka i široki promaja. Otrag dvaesetak godina otkada mlađarija pošla u svit, pobacala stari kroj pa nosi uske gaće brez *rašpora*, sasvin na lacmansku ka’ i u gradu: žepe sa strane, a po sridi nad promajan otvor sa botunin (pucin)” (Ivanišević 1987:124).

od sukna, gore široke, s nogavicama koje se sužavaju prema dnu.⁵⁴ Najčešće se navodi varijanta u kojoj je gornji dio, u poređenju s tipičnim dinarskim hlačama, ipak nešto uži.⁵⁵ Krajem 19. stoljeća postoje i one s ravnim linijama nogavica, što se redovito ponavlja kasnije u varijanti izrazito urbanizirane nošnje.

Sam način zakopčavanja uskih nogavica sponama i kukicama (*anžole*) na stražnjem dijelu lista poznat je i u nekim dinarskim nošnjama (npr. Vrlika). Taj funkcionalni detalj ostaje u splitskoj nošnji i nakon što se nogavice proširuju, dakle samo kao ukrasni element. S prednje strane nogavice se još izrezuju u polukrug (*volat, kolo*), što je vjerojatno bilo povezanom s oblikom obuće.

Na fotografijama s početka 20. stoljeća hlače imaju nogavice ravnih linija i rubova. Otvori koji su prije bili na gornjem dijelu prednjice sa strane ili bočno, sada su zamijenjeni standardnim rasporedom po sredini hlača. One također, kao prsluci i *žurke*, imaju džepove.⁵⁶

4.4.5. OBUĆA

Svi spomenuti izvori bilježe opanke kao obuću splitskoga težaka.

Vidović-Begonja ih navodi u kompletu svakodnevne nošnje i to kao dinarski opanak *oputaš*, uz kojeg se nosi pleteni nazuvak *trluk* (Vidović-Begonja 1988:9). Dalje opisujući svečanu mušku (i žensku) nošnju govori o visokim cipelama od crnog boksa, *getama*, koje imaju sa svake strane *gumilastiku* (isto:13, 21). Ovakve cipele nalaze se u fundusu Etnografskog muzeja Split.

Kovačić bilježi način nošenja opanaka *oputaša*, te opisuje *gete* kao visoke cipele. Tako doznajemo da su se opanci izbjeljivali gipsom, što je potvrdila i kazivačica. Uz opanke su se nosile zimi suknene *bičve* i ukrašeni *terluci*, a ljeti pamučne čarape. Mlađi ljudi nosili su u svečanim prilikama visoke cipele uzdignutog tupog vrha, s laštikom i ukrasima sličnima dugmetima (Kovačić 1971:30).

⁵⁴ No, one nisu poznate samo kao dio nošnje dinarskoga kruga, već su u Splitu 18. stoljeća zabilježene kao dio odjeće građana, pučana, pa čak i plemića (Božić-Bužančić 1982:102). Smatra se da su došle u Dalmaciju pod mletačkim utjecajem (isto:93).

⁵⁵ Kovačić kaže da su kod Splitskana "...gaće stali tvrdo, a ne ka Vljajima laško" (Kovačić 1971:30).

⁵⁶ Kovačić govori da su stariji muškarci nosili maramicu zataknutu u pojas ili njedra, jer su *gaće* i *koporan* prije bili bez džepova (Kovačić 1971:31).

I kazivači spominju opanke koji su se mogli kupiti na tržnici i cipele *tuperice* koje su izrađivali postolari.

Piteša uz opanke *oputaše* s kljunom bilježi smeđe ili bijele čarape, kratke *terluke*, te sukneni *nazuvak sa dvi ažule*. Za svečane prilike nosile su se crne bičve i plitke cipele sa *srebrnom* ukrasnom kopčom (crtež na str. 119, 120).⁵⁷

Na likovnim prikazima najčešće su zabilježene plitke cipele, a na jednom opanci, te visoke crne čizme. Dok su potvrde o nošenju opanaka brojne, čizme se spominju jedino u arhivskim izvorima 18. stoljeća, kao obuća građana i pučana (Božić-Bužančić 1982:105).

Svakodnevna je obuća, dakle, bio opanak *oputaš* s pletenim čarapama (*bičve, terluk*) i suknenim dodatkom (*nazuvak*), što je tipično za dinarski kulturni krug, pa i za Dalmatinsku zagoru. Svečanije i novije bile su kupovne cipele različitih oblika, koje su više ili manje bile pod utjecajem mode. Jedne od njih su i visoke cipele, *gete*.

4.4.6. KOPORAN I ŽURKA

Ova dva odjevna predmeta pripadaju gornjem sloju muške splitske nošnje. To su kraći haljeci s rukavima, koji se razlikuju materijalom, krojem i ukrasom. *Koporan* je izrađen od domaćeg sukna, ravno krojen, dužinom do pojasa, s jednostavnim okruglim prorezom oko vrata i po sredini prednjice. *Žurka* je od tvorničkog štofa, krojena od više dijelova s naglašenim strukom, a seže do bokova. Ima niski uspravni ovratnik i ukrasno kopčanje gajtanima, *alamare*.

U opisu narodne nošnje Splita s kraja 19. i početka 20. stoljeća, predstavljena je svečana varijanta muškoga haljetka, kao *žurka* od tvorničkog sukna (Vidović-Begonja 1988:12).⁵⁸ Uvodno se tek spominje *koporan* kao stariji oblik, koji pripada dinarskom tipu muške nošnje. Uočava se paralelno postojanje *koporana* i *žurke* kao radne i svečane, odnosno starije i novije inačice, te prelazni oblik *koporana* od domaćeg sukna, koji umjesto ukrasa od crvenog gajtana dobiva *alamare*, kao i *žurka* (isto:9).

Ovo zapažanje dalje razrađuje Ivančić, te govori o prestilizaciji jednog odjavnog predmeta u drugi. *Koporan* se produžava, dobiva uspravni ovratnik i *alamare*, te postaje svečanim oblikom haljetka pod nazivom *žurka* (Ivančić 1998:28-29).

⁵⁷ Cipele s *fjubom* spominju se u arhivskim izvorima o odjeći splitskih plemića u 18. stoljeću (Božić-Bužančić 1982:99).

⁵⁸ Opis je naveden u cijelosti na str. 11.

Bilješke Piteše također potvrđuju paralelno postojanje *koporana* i *žurke*, kao starije i novije varijante muškoga haljetka. *Kaparan* od crne ili smeđe boje također ima jednostavnije *alamare*, a razlikuje se od *žurke* najviše po tome što nema niski uspravni ovratnik (crtež na str. 114, 115).

U fundusu Etnografskog muzeja Split nalazi se jedan splitski *koparan* (*koporan*) iz oko 1930. godine, od crnog pana, s ukrasnim kopčanjem sličnim *alamarima*. Osim toga tu je sačuvano pet *žurki* (zabilježenih i pod nazivima *zurka* ili *surka*), koje su datirane krajem 19. i početkom 20. stoljeća, dok je jedna iz oko 1930. godine. Krojene su od crnog pana ili finog štofa.

Kazivači su potvrdili oba oblika i nazive.

Na likovnim prikazima splitske nošnje iz 19. stoljeća gotovo redovito se javlja *koporan*, u svečanom obliku. Kod Focosia (sl. 2) to je smeđi haljetak prebačen preko ramena, s ukrasnim kopčama na rukavu. Arsenović (sl. 5) ga prikazuje kao odjevni crni haljetak rubljen tamnijom trakom. Kod Lauffera (sl. 7) to je smeđi haljetak sa crvenim kitama i ukrasnom rubnom trakom. Tako ga opisuje i Šegvić:

“...suri ili smeđi sukneni ‘kumparan’, obrubljen crvenim gajtanom i urešen isto tako crvenim svilenim resama” (Šegvić 1930:23).

Splićanin odjeven u *koporan* nalazi se na fotografiji pod brojem 12 (vidi str. 45,46, sl. 12). Ovdje je to ravno krojen haljetak, dužine do bokova, ukrašen rubnom trakom. Ista dvostruka traka aplicirana je u donjem dijelu rukava, što je čest ukras *žurki*.

Za razliku od učestalog *koporana* na likovnim prikazima 19. stoljeća, *žurka* je prikazana samo na razglednici iz oko 1898. godine (sl. 8, 18). Belas ovako objašnjava njenu pojavu:

“Poslije god. 1870. nastaju velike promjene u nošnji: kratki se koporan produljuje i pretvara u žurku. Prvi je počeo nositi žurku pok. Ante Sinovčić” (Belas 1940:23).⁵⁹

Iz svega navedenoga proizlazi da je *koporan* stariji, a *zurka* noviji haljetak splitske muške nošnje. Također je prihvatljivo dinarsko podrijetlo *koporana*, kao i utjecaj građanskog načina

⁵⁹ U literaturi koju sam koristila ne spominje se Ante Sinovčić, a nije zabilježen ni u *Kartoteci ličnosti*, koja se čuva kao dokumentacija u Muzeju grada Splita. Vjerojatno se po nekim neslužbenim kriterijima radilo o važnoj osobi.

odijevanja na *žurku*. No, vrlo je teško prihvatiti da se promjena dogodila odjednom, kada je novi oblik jednostavno zamijenio stari. Možemo govoriti samo o procesu promjene u određenom razdoblju, u kojem paralelno postoje radni i svečani *koporan*, te svečana *žurka*. Varijante ovoga odjevnoga elementa vjerojatno su bile povezane s ekonomskim mogućnostima pojedinca. Stoga se tek može pretpostaviti da je u nošnji splitskoga težaka *koporan* izrazitije zastupljen u prve dvije trećine, a *žurka* u posljednjoj trećini 19. stoljeća, no upotreba jednog odjevnog elementa nije isključivala drugi.

Potvrde o postojanju *žurke* kao novijega elementa splitske muške nošnje naročito su učestale početkom 20. stoljeća. Iznenađuje podatak da se stariji *koporan*, kao dio arhaične dinarske nošnje, proširio među splitskim pukom tek u 19. stoljeću (Božić-Buzančić 1982:105). Učestalije se javlja od druge polovice 19. stoljeća, u varijantama od smeđeg sukna s crvenim ukrasom do onih od crnog pana s crnim ukrasima i *alamarima*, te manjim razlikama u kroju (džepovi) i dužini. Također se može pretpostaviti postojanje jednostavnih radnih *koporana*, bez ukrasa. Određeni broj opisanih primjeraka s početka 20. stoljeća, pogotovo oni na fotografijama, veoma sličje *žurkama*.⁶⁰ Ti svečani *koporani* gotovo da su već *žurke*, samo što su izrađeni od debljih materijala, imaju manji broj *alamara*, a umjesto uspravnog ovratnika imaju jednostavni vratni otvor rubno ukrašen s dva paralelna gajtana. Možemo ih promatrati kao razrađeni oblik svečanoga *koporana*, odnosno kao osnovni oblik *žurki*. Dalje se javljaju varijante elegantije *žurke*, izrađene od tvorničkih materijala, sve sličnije muškom odijelu. One su krojene iz više dijelova, blago strukirane i duže. Broj *alamara* se povećava, te se sve više naglašava uspravni ovratnik.

Jedan od najprepoznatljivijih elemenata *žurke* su *alamari*, petlje od vunene ili svilene pozamanterijske vrpce.⁶¹ Na petljama su s jedne strane našivena dugmeta. Naziv dolazi od talijanskog *alamaro* i španjolskog *alamar*, u značenju vrste kopče na odijelu (Vidović 1971). *Alamari* su poznati u 18. stoljeću kao ukras plemićkih i građanskih haljetaka u Splitu (Božić-Buzančić 1982:92, 102). Kako se radi o ukrasnoj namjeni, ovdje je točnije objasniti *alamare* kao vrstu ukrasnog kopčanja uzicama od gajtana. Sama funkcija kopčanja gotovo je nevažna, budući da se *žurka* kopča samo jednim dugmetom

⁶⁰ U Poljicima krajem 19. stoljeća zabilježena je modernizacija nošnje, pa tako i *koporana* koji sve više sličje *žurki* (Ivanišević 1987:126,131).

⁶¹ *Pozamenterija* franc. (passementerie) 1. radionica gajtana, vrpca, traka, čipke, dugmeta i sl.; 2. gajtani, vrpce, trake, čipke, dugmeta i sl...(Klaić 1978).

ispod vrata. Iako je u splitskoj muškoj nošnji postojalo slično ukrasno kopčanje *ječermi* i *koporana*, *alamari* se prvenstveno drže ukrasom *žurki*.

Šire komparacije ovoga ukrasnog i odjevnog elementa vode do husarskih uniformi srednjoeuropskih zemalja, pa i do vojničke odjeće konjaničkih odreda u Hrvatskoj.⁶² Također je prisutan u tradicijskim nošnjama nekih dijelova sjeverne Hrvatske.⁶³

Surka ukrašena gajtanima, aplikacijama, vezivom i krznom, naslikana je na portetima turopoljskih velikaša 18. stoljeća. U doba narodnoga preporoda, sredinom 19. stoljeća, *surka* s ukrasnim kopčanjem postaje dijelom ilirske nošnje, te simbolizira nacionalne ideje (Brenko 1994:22).

Danas je *žurka* s *alamarima* jedan od najpopularnijih elemenata splitske muške nošnje.

4.4.7 KAPOT

Splitska muška nošnja s kraja 19. i početka 20. stoljeća sadržavala je kaput s rukavima i kukuljicom, od mrkog stupanog domaćeg sukna, kao zimski odjevni predmet. Otvor prednica i kukuljica s unutarnje strane podstavljeni su crnim panom u obliku deblje trake. Na isti način opšiven je rukav u zapešću (Vidović-Begonja 1988:12). Ovaj opis *kapota* odgovara sačuvanom primjerku iz fundusa Etnografskog muzeja Split, datiranom krajem 19. stoljeća.

Prema kazivačima *kapot* je uvijek bio izrađen od sukna, težak i masivan. Iako se kod nekih kazivača slično opisuje *koporan*, u većini slučajeva to je tip ogrtača s kukuljicom. Rukavi se nisu oblačili, a nije imao ni dugmeta.

Kapot je prikazan na nekim likovnim radovima iz 19. stoljeća: Arsenović (sl. 4), Manes (sl. 6), Van Moer (sl. 9). Predstavljen je u različitim bojama (tamno smeđi, crveni, crni), ali uvijek zaogrnut, rastvorene prednjice, s rukavima koji slobodno padaju.

⁶² "Takva je odjeća bila vrsta husarske uniforme konjanika Matije Korvina. Ona je poslužila kao uzor u stvaranju i drugih sličnih vojničkih uniformi za konjaničke odrede niza europskih zemalja. U 19. stoljeću iz vojne odore prelazi kao ukrasni svečani element u civilnu mušku i žensku odjeću" (Brenko 1994:22).

⁶³ "Uzice i pozamanterijske vrpce ističu se naročito kao ukrasni elementi na odjeći od sukna u vrijeme baroka i to na kaputima i haljecima, a osobito na vojničkim uniformama gdje ukrašuju sad više sad manje razvedenim viticama rubove kaputa, iverice džepova, sastavne dijelove kroja, kao i način kopčanja odjeće...Prsluci i zobuni ukarašeni gajtanima uobičajeni su u zapadnih dijelovima Hrvatske, osobito u hrvatskoj Posavini, to jest u kraju, gdje su barokni elementi imali jakog utjecaja na oblikovanje nošnje (Radauš-Ribarić 1973:III).

Ivančić spominje *kapot* opisujući varijante nošnje Splitsanina prema spomenutim grafičkim listovima. Na prikazu Manesa (sl. 6), na kojem je mladić iznimno odjeven u dva duga haljetka, gornji vidi kao *kapot*, a onaj ispod njega prepoznaje kao *dolamu* (Ivančić 1998:27). Čini se, međutim, da se zapravo radi o obrnutom redosljedu. Prvi haljetak (uz *jačermu*) prije bi odgovarao obliku *kapota*, a drugi je *dolama*, odnosno kabanica tipa ogrtača.

Piteša bilježi uz *kaban ili kapot*, još i *dolamu ili aju (togu)*. Ona objašnjava da se sredinom 19. stoljeća zimi nosila *dolama*, u obliku dugačkog plašta od sukna crvene, crne ili smeđe boje s kukuljicom (crtež na str. 117). Kako je taj odjevni predmet bio skup, nastala je njegova jeftinija zamjena, kao kaput od domaće vune s kukuljicom i rukavima. On je bio od prirodne boje vune, s ukrasom unutarnjih rubova (*kraji*) od crvenoga sukna, koji su ostatak *dolame* (crtež na str. 116).

Ovaj oblik *dolame*, kako ga opisuje i Piteša, zapravo je tip ogrtača s kukuljicom. On se razlikuje od *dolame* koja se sužava u struku, a o kojoj govori Ivančić na temelju likovnih prikaza iz prve polovice 19. stoljeća.⁶⁴ Problem naziva i oblika ovoga odjevnoga predmeta upućuje na šire područje Dalmacije.⁶⁵

Duga zimska kabanica, pod nazivom *dolama*, zabilježena je kao dio nošnje Morlaka u splitskom području 1822. godine (Alaupović-Gjeldum 2000:59).

U splitskoj muškoj nošnji krajem 19. stoljeća vjerojatno je postojao zimski odjevni predmet u dvije slične varijante oblika. Naziv *dolama* u ovom je razdoblju izniman. Češće je to *kapot* kao ogrtač s kukuljicom, te iskrojeni *kapot* s rukavima i kukuljicom. On je u oba oblika sličan *kabanu* poznatom u dinarskom kulturnom krugu, pa i u Dalmatinskoj zagori.⁶⁶

Kao dodatni odjevni predmet, *kapot* nije prisutan u urbaniziranoj splitskoj nošnji s početka 20. stoljeća, a nema ga ni u današnjim rekonstrukcijama.

⁶⁴ Ovaj oblik *dolame* prikazuju: Franz Reiner 1830., nepoznati autor oko 1840. (sl. 1), Vjekoslav Karas 1849. godine (sl. 3).

⁶⁵ *Dolama* u obliku dugoga haljetka s rukavima koji se od struka širi prikazana je na kopijama akvarela Arsenovića (iz fundusa Etnografskog muzeja Split) kao dio nošnje sinjskog Alkara, te svečanih ženskih nošnji Knina, Sinja i Makarske. U istom tipu dugog haljetka prikazan je Kaštelanin na grafičkom listu V. Poireta iz 1844. godine. Takve *dolame* dio su ženskih varoških nošnji sjeverne i srednje Dalmacije (Koludrović 1954).

⁶⁶ Nosio se kao zaštita od kiše i hladnoće, ponegdje u žalosti za pokojnikom, a u kićenijim varijantama kao svadbena ili svečana odjeća (Radauš-Ribarić 1975, Ivanišević 1987:152, Alaupović-Gjeldum 1994:31).

4.4.8. KAPA

U prikazu narodne nošnje Splita opisuje se kapa koja pripada muškoj nošnji s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Ona je od crvene čoje, tjemeni dio je okrugao i ravan, a obod visok oko 7,5 cm. Optočena je s dva reda crnog svilenog gajtana ili vrpce, koji u šavu oboda završavaju kiticom. Iznad kitice na obodu je od crne vrpce izrađen krug, pričvršćen crnim koncem. Kapa je podstavljena bijelim platnom (Vidović-Begonja 1988:13).

Opisujući Split početkom 20. stoljeća Kovačić uz crvene spominje i crne muške kape, koje su nosili stariji ljudi ili oni koji su žalili za umrlim (Kovačić 1971:31).

Za razliku od toga terenski zapisi iz Etnografskog muzeja Split otkrivaju drugo, političko značenje crvenih i crnih muških kapa. Tako doznajemo da su *crne kape nosili tolomaši, a Hrvati crvene* (EMS-T-12). Dokumentacija uz predmete također potvrđuje ovo značenje. Uz dvije crvene *puntarske* kape slijedi objašnjenje da su je nosile pristaše Narodne stranke za razliku od *tolomaša*, koji su nosili crne. Spominju se još kape drugačijih oblika pod nazivima *na pirju* i *osmice* (EMS-R-19-T.P.).

U katalogu izložbe *Obrisi jednoga vremena* spominje se crvena kapa koja se u žalosti zamjenjivala crnom, te crna kapa koja je od 80-ih godina 19. stoljeća počela označavati pristaše Bajamontijeve stranke (Gamulin-Mladineo-Vidović 1965). Potom se u katalogu izložbe *Spli'ska grandeca*, iz 1998. godine, zaključuje da se preslojavanjem žalobnog značenja političkim, crna kapa izgubila iz narodnog ruha (Ivančić 1998:28).

Prema bilješkama Piteše, u starije vrijeme⁶⁷ Splitsani su nosili kape *oštrujice*, stožastog oblika, sa šavom na jednoj strani. Na dnu je oko glave je bio niski *okrug* i *kordun*, a kitica je visila sa strane povrh desnog uha (crtež na str. 118). Obično su bile crne. Pod ovim kapama češljali su kosu i nosili perčin. Kasnije su počeli šišati kosu i nositi ravne kape s kiticom straga. Stariji i oženjeni muškarcu nosili su crne, a mladići crvene kape. *U političkom pogledu svi Hrvati nosili su crvene, a tolomaši crne* (EMS-R-19-T.P.).

Belas spominje da se poslije 1870. godine ne nosi više šiljasta kapa, nego ravna duboka, kao oblik koji su Splitsani prihvaćali od

⁶⁷ U tekstu kaže prije 60 godina. Prema godini zapisa to bi bilo oko 1860. godine. Međutim, uz crtež je zapisano da se takva kapa nosila u Splitu pred 80 do 100 godina, dakle i ranije.

Sinjana, pa su je i zvali sinjskom kapom (Belas 1940:23).⁶⁸ Zadnji su nosili šiljastu kapu Jure Matošić u Varošu i Josip Dorić na Lučcu (umro 1924. godine). S nestankom šiljaste kape nestalo je i perčina. Ivan Čulić-Viskota, koji je umro 1885. godine, bio je zadnji Splitsčanin koji je nosio perčin (isto).

Na osnovu likovnih prikaza iz druge polovice 19. stoljeća može se, također, uočiti više oblika pokrivala za glavu. To su:

- crvena kalota sa šiljkom po sredini (sl. 6, 7, 10)
- jednostavna crvena plitka kalota (sl. 5, 8, 10)
- crvena i crna kapa ravnoga tjemena, u obliku valjka različitih visina (sl. 2, 4, 9).

Na fotografijama s prijelaza u 20. stoljeće, kapa je rijetko zastupljena, uglavnom u obliku niskoga valjka (sl. 11, 14), a dokumentirana je i ona sa zavrnutim rubom prema gore (sl. 17).

Prema kazivačima postojala je ravna kapa crne i crvene boje, te kapa *zavrtuša* ili *osmica*, savijenog oboda, uzdihnutog prema gore, a po sredini tjemena malo ulupljena.⁶⁹ Izrađivala se od crnog pana, a neke su, izgleda, bile i od čupavih materijala.

Iz svih navedenih izvora jasno je paralelno postojanje više varijanti muške kape, kao dijela splitske nošnje u drugoj polovici 19. stoljeća. Kako se prema navedenim izvorima boja kape vezivala ne samo uz dobna i žalobna značenja, već uz oznaku političke pripadnosti, to će o njoj još biti riječi.

U današnjim rekonstrukcijama splitske nošnje prisutna je crvena kapa u obliku niskog valjka.

4.4.9. OSTALI DETALJI

Piteša bilježi još neke detalje u nošnji splitskoga težaka:

- bijele ili smeđe rukavice s dva prsta koje su bile pletene ili skrojene od sukna (crtež na str. 122)
- *rubac* ili *šudar* koji se vezivao oko vrata⁷⁰ (crtež na str. 121)

⁶⁸ Također tvrdi da se uz starije kape nosio se i omotan *peškir* (povez), kao i u Dalmatinskoj zagori. U Splitu ga je nosio Andrija Pečenko – Poduje (1819.-1917.) (Belas 1940:21). Što se pak tiče same kape, Ivanišević bilježi drugačije nazive za Poljica. Ovdje se kape sa šiljkom zovu *šibenkinje* ili *oštrujice*. Drugačije su *male kape oblice bez ošrujka* što se nazivaju *sinjkinje*, te najnovije duboke i visoke kape koje se kupuju u gradu (Ivanišević 1987:127).

⁶⁹ Prema kazivačima ovaj je oblik crne kape bio poznat i u Kaštelima. Kao dio splitske nošnje prikazuje ga Karas 1848. (sl. 3), nepoznati autor oko 1840. (sl. 1), Reiner 1830. godine.

⁷⁰ Ovaj detalj prikazan je na spomenutoj fotografiji *Minadura* (sl. 11), te na grafici Laufera (sl. 7).

- svečana *kravata* tj.vrpca od crnoga baršuna, svezana oko vrata *u ffok* (crtež na str. 121).

Što se tiče frizure svi izvori upućuju na stariji način pletenja *perčina*, odnosno pletenice koja je visila niz leđa. Ona se lijepo može vidjeti na grafici Karasa iz 1849. godine (sl. 3) i na skici Van Moera iz 1858. godine (sl. 10). Dok Ivančić vezuje ovakav način pletenja duge kose s kapom *osmicom* i *dolamom*, kao simbolima bogatijeg sloja splitskih pučana (Ivančić 1998:27), Belas ga vezuje sa crvenom šiljastom kapom (Belas 1940:23).

4.5. INTERPRETACIJA – SHEMATSKI PRIKAZ

Nakon pojedinačne analize svih elemenata muške splitske nošnje, pokušala sam izraditi shematski prikaz odjevnih oblika u tri vremenske odrednice. To su prva i druga polovica 19. stoljeća, te početak 20. stoljeća. Cilj mi je prikazati promjene nošnje u tom vremenskom rasponu, te ukazati na paralelno postojanje više odjevnih oblika.

Znak / koristi se kao kratica za *ili*.

Prva polovica 19. st.	Druga polovica 19. st.	Početak 20. st.
košulja tipa tunike	košulja jadranskog tipa	košulja niskog ovratnika
haljetak bez rukava:		
- <i>krožun</i>	- <i>krožun</i> = <i>krožet</i> + kopčanje vrpcama / obična dugmeta / metalna dugmeta	
- <i>jačerma</i> + metalni ukras	- <i>ječerma</i> = <i>očerma</i> + metalna dugmeta / <i>alamari</i>	- <i>đilet</i> +dugmeta / <i>alamari</i>
pojas:		
- <i>pas</i> od tkanine / + <i>pripašanj</i>	- <i>pas</i> od sjajnih tkanina: modri+crni+crveni+karirani	- <i>pas</i> od svilenih tkanina: crni+crveni
hlače:		
- <i>benevreci</i>	- <i>gaće</i> dolje uske nogavice+ <i>ažule</i> + <i>volat</i> /ravnih nogavica+ <i>ažule</i> + <i>kolo</i>	- <i>gaće</i> građanskog kroja
obuća:		
- <i>opanci+terluci+bičve</i>	- <i>opanci+terluci+bičve</i> - <i>postole s fjubom</i> -niske <i>postole</i> - <i>gete</i> = visoke <i>postole</i>	-crne <i>postole</i>
kratki haljetak s rukavima:		
- <i>koparan</i> + crveni ukras	- <i>koparan</i> + ukras crvenim gajtanom / <i>alamari</i>	
	- <i>surka</i> = <i>zurka</i> = <i>žurka</i> + <i>alamari</i>	- <i>žurka</i> + <i>alamari</i>
dugi haljetak s rukavima:		
- <i>dolama</i> - <i>kaban</i>	- <i>kapot</i> =ogrtač s kukuljicom / rukavi+kukuljica	
kapa:		
-crvena kalota /+ <i>peškir</i>		
- <i>oštrica</i> crvena	- <i>oštrica</i> = <i>na pincin</i> = <i>na pirju</i> crvena	
-tip <i>osmice</i> : crna+crvena	- <i>osmica</i> / <i>zavrtuša</i> crna	
	-niski valjak: crvena+crna	-niski valjak:crvena

Ovaj shematski prikaz samo je apstraktna klasifikacija, koja nužno pojednostavljuje promatranu temu. Vremenske odrednice uzete su kao razdoblja koja se nastavljaju jedan na drugog i nisu ničim odijeljena. To znači da su elementi iz jednoga razdoblja mogli trajati i u sljedećem, odnosno da jedan odjevni oblik, materijal ili način izrade ne isključuje drugi.

Potvrdilo se da muška splitska nošnja prve polovice 19. stoljeća odgovara dinarskom tipu, odnosno da sadrži neke tradicijske elemente nošnji splitskoga zaleđa i Dalmatinske zagore. No, kako se ona promatrala tek kao polazište, ovi oblici nošnje nisu detaljnije ispitivani. Naglasak je bio na razdoblju druge polovice 19. stoljeća za koje je dokumentirano više odjevnih elemenata, uglavnom različitih od onih iz prethodnog razdoblja. Pogotovo se to odnosi na detalje i načine ukrašavanja, koji sada pokazuju približavanje jadranskoj tradiciji, što sažima različite utjecaje, pa tako i one građanskoga odijevanja. No, početkom 20. stoljeća dolazi do redukcije na relativno uski repertoar oblika, koji pripadaju izrazito urbaniziranoj nošnji.

Splitska muška nošnja druge polovice 19. stoljeća sadržavala je, dakle, raznolike varijante pojedinih elemenata. Iz tog bogatstva odjevnih oblika, detalja i ukrasa dalje su se iskristalizirali samo neki elementi, dok su drugi gotovo potpuno zaboravljeni.

Prikazani razvoj se stoga pokazuje kao mijena dinarskog tipa nošnje, preko postepene urbanizacije kojom se dijelom približava jadranskoj tradiciji odijevanja, do izrazite urbanizacije kojom muška nošnja gotovo postaje vrstom građanskog odijela.

U shematskom prikazu izostavljeni su detalji o materijalima i načinu izrade pojedinog predmeta. Gledano u cjelini može se reći da su u prvoj grupi predmeti načinjeni od vune, odnosno sukna (osim platnene košulje i kožnih opanaka), te da su uglavnom nastajali u kućnoj radinosti. U drugoj grupi su odjevni predmeti većim dijelom izrađeni od sukna, ali je tu i svileni *pas*, te pozamanterijski ukrasi (gajtan i *alamari*). Ovdje se izmjenjuju mogućnosti ručne izrade predmeta s kupovnom nabavom, odnosno specijalizacijom izrade pojedinih predmeta. U trećoj su grupi odjevni predmeti od finijih kupovnih tkanina, kao obrtni krojački rad pod utjecajem građanske tekstilne proizvodnje i trgovine.

Zbog paralelnoga postojanja više odjevnih oblika, mnoštva detalja i varijanti, potvrdilo se kako je svođenje nošnje na samo jedan oblik kompleta zapravo krajnje pojednostavljivanje ove kompleksne pojave.

Pretpostavljam da je prikazana dinamika razvoja nošnje bila u određenim odnosima s mijenama cjelokupnog tradicijskog života splitskih predgrađa, koji je dalje bio povezan s gospodarskim, socijalnim i političkim prilikama u gradu. Stoga ću mijene splitske nošnje pokušati smjestiti u određeni kontekst.

5. ISTRAŽIVANJA KONTEKSTA

5.1. TRADICIJSKA KULTURA SPLITSKIH PREDGRAĐA

Da bi što bolje upoznali mijene muške nošnje u drugoj polovici 19. stoljeća, potrebno ju je pokušati sagledati u kontekstu cjelovite tradicijske kulture splitskih predgrađa. Kako su pojedine teme već opisane i dijelom obrađene,⁷¹ a svaki spomenuti rad o splitskoj nošnji sadrži uvodni dio o tome, ovdje ću iznijeti tek sažeti etnografski prikaz, te naglasiti samo one elemente koji su izravno povezani s promatranom temom.

Kao što sam spomenula u uvodu, tradicijskom kulturom Splita smatram onu koja se razvijala u prigradskim naseljima uokolo gradske jezgre. Zapadno je Veli varoš, istočno Lučac, dok su Manuš i Dobri između njih, sjeverno od centra grada. U 18. stoljeću naselja su već potpuno oblikovana kao sela uz Split, pa je i crkva u Velom varošu nazvana *Gospe od Soca*, zapravo Gospe od Seoca (Božić - Bužančić 1992:40).⁷²

Prema dosadašnjim saznanjima u istočni dio doseljavali su se uglavnom Poljičani, dok su zapadni naselili oni iz Dalmatinske zagore, Sinja, Klisa (Gamulin-Mladineo-Vidović 1965).⁷³

Stanovnici predgrađa bili su većinom u kolonatskom odnosu, kao težaci na crkvenim, plemićkim i drugim posjedima smještenima izvan grada. Oni su obrađivali zemlju, a određeni dio uroda davali gospodaru. Još u 19. stoljeću kolonat je bio nasljedan, s tim da kolonatski odnosi nisu imali stalan, ni jedinstven sistem. Osim

⁷¹ Bezić-Božanić 1982, Božić-Bužančić 1992, Braica 1994, Carić 1899, Čulinović-Konstantinović 1997, Kovačić 1971, Kudrjavcev 1985, Milić 1993.

⁷² U matrikuli bratovštine Gospe od Soca iz XVII st. Veli varoš se naziva "zagrad'je" grada Splita. U XVIII st. naziva se još (po crkvama) Sveti Križ, predgrađe Sv. Frane ili "Velo Zagradhije". Drugo se predgrađe Lučac naziva "Suburbium s. Dominici" ili Predgrađe sv.Roka. Preostala dva su Borgo Dobri ili "Borgo Pozzobon" i Manuš (Božić-Bužančić 1992:41).

⁷³ Koludrović spominje se da su, prema usmenim predajama, Veli varoš naselili Kaštelani, Lučac Poljičani, a Dobri i Manuš stanovnici sinjske okolice (EMS-AK-37/b). Isto se ponavlja u kasnijim radovima (Braica 1994:168, Ivančić 1998:14). Kazivač Petrić potvrdio je usmenu predaju po kojoj su Lučac naselili Poljičani, ali ne zna ništa o doseljavanju iz Kaštela ili sinjske okolice. Prema rezultatima istraživanja Brune i Nepe Kuzmanića, o doseljavanju u Split (s varošima) od sredine 17. do kraja 18. stoljeća, najveći je postotak dolazio iz područja Poljica, dok se Kaštela tek spominju kao dio područja okolice Splita, a Sinj se upće ne spominje (*Slobodna Dalmacija*, 7. travnja 1988, str. 21). Zbog svega navedenog, pitanje doseljavanja i porijekla stanovnika splitskih predgrađa potrebno je još istražiti.

splitskoga polja, obradive zemlje bilo je i u samim predgrađima, gdje je većinom bila u vlasništvu težaka (Božić-Bužančić 1992:50-51). Još početkom 20. stoljeća veći dio splitskoga polja pripadao je crkvi (Kovačić 1971:13).

Osnovna grana poljoprivrede bila je uzgoj vinove loze, te privređivanje prodajom vina. Uzgajala se i maslina, a ulje se uglavnom koristilo za vlastite potrebe. Sijalo se i nešto žitarica, no one nisu zadovoljavale potrebe stanovništva, pa se pšenica kupovala. Uz to se uzgajalo povrće i nešto voća, pogotovo smokava. Od stoke su držali pokoju kozu ili ovcu i to najviše radi mlijeka, te svinju i magarca za transport. Manji dio bavio se i ribarstvom (Vidović-Begonja 1988:7).

Stanovali su u kamenim kućama prizemnicama i jednokatnicama, iako je bilo kuća s dva i više katova. Najčešće se gradilo vanjsko stepenište do prvoga kata s *balaturom* ispred ulaza, dok je u prizemlju ispod bio ulaz u konobu (Božić-Bužančić 1992:42, Kovačić 1971:26-30). Prema predmetima iz fundusa Etnografskog muzeja Split, oprema interijera, pokućstvo i tzv. kućni pribor odgovarali su jadranskom kulturnom krugu.

U običajima se ističe jaka komponenta pučke pobožnosti, pogotovo u onima vezanim uz crkvene bratovštine. Zabilježeni su i godišnji sajmovi, od kojih se centralni održavao u sklopu blagdana sv. Duje (*Sudamja*), te običaji vezani uz gospodarske poslove (*jematva, turnjačina*) (Kovačić 1971).

Do kraja 18. stoljeća, kada su predgrađa dijelile od grada obrambene zidine, može se pretpostaviti postojanje izrazitijeg ruralnog načina života. Ipak već doseljnjem u splitska predgrađa novi stanovnici prihvaćali su onu gospodarsku djelatnost koja je odgovarala novim okolnostima.⁷⁴ Oni su se sada intenzivno bavili vinogradarstvom, čemu je uz odgovarajuće zemljište pogodovala blizina grada, odnosno organiziranog tržišta.⁷⁵ Početkom 19. stoljeća splitsko je područje, pogotovo u otočkom i primorskom dijelu,

⁷⁴ Vjerojatno su dolazili iz ruralnih sredina u kojima je veći dio gospodarstva bio vezan uz transhumantno stočarstvo. Razlozi naseljavanja, koje se kontinuirano odvijalo stoljećima, zasigurno su bili raznovrsni. U drugoj polovici 18. stoljeća ono je moglo biti povezano s teškom ekonomskom situacijom u selima Dalmatinske zagore, iz kojih su seljaci odlazili zbog čestih sušnih i gladnih godina (Božić-Bužančić 1995:20). Podaci iz zadnje četvrtine 19. stoljeća ukazuju na mikromigracije ekonomske prirode iz bliže i dalje splitske okolice (Čulinović-Konstantinović 1997).

⁷⁵ Split je u 18. stoljeću još uvijek bio važno trgovačko i tranzitno središte, povezano s ostalim dalmatinskim i talijanskim gradovima (Božić-Bužančić 1995:32).

prednjačilo u vinogradarstvu i proizvodnji vina u Dalmaciji (Peričić 1993:23). U samim splitskim predgrađima tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća također je u porastu uzgoj vinove loze, a na prijelazu 19. u 20. stoljeće loza je bila zasađena u dvije trećine splitskoga polja (Božić-Bužančić 1992:53).

U takvim uvjetima splitski težak kombinirao je različite načine privređivanja. On uzgaja vinovu lozu, obrađujući zemlju za gospodara, ali i za vlastite potrebe. On nije samo vinogradar, već i vinar, koji dio vina prodaje u svojoj *konobi* (Kovačić 1971). Razvoj grada u neposrednoj blizini otvara mu mogućnosti dodatnih zanimanja, prvenstveno sitnijega obrta i trgovine. Zbog svega toga splitski težak pokazuje sposobnost prilagodbe novim uvjetima, koja se prepoznaje i u drugim segmentima tradicijske kulture Splita, pa i načinu odijevanja.

Čini se da osobina prilagodljivosti nije bila samo početni impuls u razvoju pučke kulture Splita. Zadržavanje odjevnih oblika dinarskoga tipa u muškoj nošnji zapravo je iznimno. Za razliku od toga ženska nošnja, kao i većina elemenata tradicijske kulture 19. stoljeća pokazuju utjecaje jadranskog kulturnog područja. Prema kraju 19. stoljeća jačaju utjecaji urbanog načina života, koji postaje dostupnijim, u najmanjoj mjeri kao uzor i težnja za poboljšanjem života. Time se tradicijska kultura splitskih predgrađa mijenjala prilagodbama koje su, uz određenu retardaciju, ipak pratile razvoj grada.

Urbani obrazac života odrazio se i u načinu izrade tekstilnih predmeta, pa tako i nošnje. Za razliku od cjelovitog postupka izrade tkanine, koji započinje uzgojem sirovina, a koji je tipičan za tradicijsko tekstilno rukotvorstvo, splitske *kalice* nabavljale su sirovine u gradu. Tkati nisu znale sve žene, već one vještije, koje su radile ne samo za potrebe svoje obitelji, već i za druge. Krajem 19. stoljeća one su poluprofesionalne tkalje, kojima trgovac nabavlja sirovine, te njihove proizvode plasira na tržište (Vidović 1988:8). U to vrijeme zabilježeno je postojanje profesionalnih krojača (krojačica) za šivanje kompliciranijih odjevnih predmeta, dok žene za potrebe svoje obitelji izrađuju one jednostavije (npr. košulje), te ih ukrašavaju ručnim radovima (rublje, posteljina, posoblje).

Među stanovnicima varoši zabilježeni su, u razdoblju između sedamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća, krojači kao *majstori za izradu narodnih odijela* (Bezić-Božanić 1982b:1112, 1115), te *majstor narodnih odijela Arne Barić* (Šegvić 1930:10). Godine 1882.

u predgrađima je zabilježeno trinaest krojača i krojačica.⁷⁶ Istovremeno su još neke stare žene *snovale sukno*, tkale u kući *vunene bijce i sukance*, a zabilježeno je i zanimanje tkalaca, muškaraca koji su tkali jedra za brodove (Bezić-Božanić 1982b:1110). Početkom 20. stoljeća Jozo Kefer izrađivao je težačke kape od pana, koje je sam prodavao ili ih davao trgovcu Bužančiću. On je zapravo bio krojač, koji se bavio i drugim poslovima, među kojima i uzgojem svinja za prodaju (Kovačić 1971:145).

Za razliku od tradicijske kulture izolirane ruralne sredine, u kojoj se tekstilno ruktvorstvo uglavnom svodilo na autarkičnu proizvodnju, obuhvaćajući i postupak dobivanja i prerade sirovine, u splitskim se predgrađima, uz vještinu tkanja, specijalizirala izrada posebnih tekstilnih elemenata i krojački zanat. Oni su bili povezani s trgovinom tekstilnih i odjevnih proizvoda.

Kratki etnografski opis, s naglaskom na izradi nošnji, pokazuje da je tradicijska kultura splitskih varoši u drugoj polovici 19. stoljeća zapravo bila njena pučka varijanta. Ona je nastajala na ruralnoj osnovi, ali u posebnim okolnostima među kojima je presudan utjecaj grada, iz kojega su dolazili poticaji mijenama.

Kako je i u samome gradu također živio puk kao niži socijalni sloj (Bezić-Božanić 1982b:1109, Čulinović-Konstantinović 1997:157) treba naglasiti da promatramo pučku kulturu splitskih predgrađa, kao dio tradicijske kulture ovoga područja. Ona je u poređenju s relativno statičnom slikom ruralne kulture Dalmacije 19. stoljeća, znatno raznovrsnija i dinamičnija. S druge strane, u odnosu na građansku kulturu viših društvenih slojeva, ona pokazuje retardaciju i usporeni ritam mijena.

Kompleksnost pučke kulture Splita, koja je proizlazila iz specifične povezanosti s ruralnom okolicom, ali i iz direktnih utjecaja grada, donekle se nazire u nekim novijim istraživanjima.⁷⁷

⁷⁶ U župi sv. Križa: Jozica Botić, Karlo i Šimun Celić, Ferdinand Franičević, Ivan Kukoč, Domina Lisičić, Magdalena Markovina, Nikolina Mitrović, Andrija Paberaj, Špiro Pavličević (iz Makarske), Stjepan Vučetić. U župi sv. Petra: Luigi Calegari, Katarina Salvi (Bezić-Božanić 1982a:86, 88).

⁷⁷ "Težak, osobito Zagorski bio je zapušten, neuk i nepismen, izrazito sklon tradiciji. Gradovi su s druge strane bili oaze europske kulture i civilizacije... Splitska predgrađa također su bila težačka, ali ipak s nešto gradskog daha" (Božić-Bužančić 1995:32).

5.2. SOCIJALNA SLOJEVITOST I OBITELJSKI ŽIVOT

U prilog dinamičnom karakteru tradicijske kulture Splita govori i uočena socijalna slojevitost, koja je na prijelazu 19. u 20. stoljeće bila vrlo složena. Relativno jednostavna socijalna slika u kojoj postoje težaci i gospoda (zemljoposjednici), komplicira se u kratkom vremenu, što je bilo povezano s kontaktima predgrađa i središta grada. Početkom 20. stoljeća većina splitskih težaka bavila se i drugim poslovima, a za rad u polju unajmljivali su radnu snagu iz splitske okolice.

Za razliku od toga, početkom 19. stoljeća, situacija je bila drugačija. Još 1802. godine u splitskim predgrađima zabilježeno je postojanje ostataka srednjovjekovnog sistema uprave.⁷⁸ Početkom francuske uprave gradom, u duhu novih društvenih odnosa, teži se za dokidanjem srednjovjekovne staleške društvene strukture, te za izjednačavanjem stanovnika grada i komune pred zakonom (Ivančić 1998:14). U to vrijeme započinje i rušenje strateški nepotrebnih mletačkih fortifikacija, što je bio i preuvjet za povezivanje predgrađa s gradom.

Anagraf iz 1802. godine pokazuje socijalnu strukturu stanovništva splitskih predgrađa. Manuš i Lučac najviše su bili vezani zanimanjem uz ratarstvo, a Veli varoš je imao najviše mornara, ribara i mesara. Tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća od 9777 stanovnika Splita, njih 6346 živjelo je u predgrađima, u 802 kuće s 1765 obitelji. Od toga se 779 obitelji bavilo poljodjelstvom. Uspoređujući splitska predgrađa i polja 18. stoljeća s katastarskim podacima prve polovice 19. stoljeća Božić-Bužančić zaključuje da je, uz postojanje zanatstva,⁷⁹ ipak glavna baza ekonomskog stanja splitskih predgrađa bilo splitsko polje (Božić-Bužančić 1992:45-49).

⁷⁸ Prema statutu grada Splita (1312. godine) Varošani nisu bili članovi gradske komune, već su samo živjeli na njenom području. Imali su izvjesne dužnosti, ali prava nikakva. Od 1481. godine na čelu splitskih predgrađa bio je *kapetan varoši*, kao i u prvoj polovici 16. stoljeća. U 17. stoljeću Venecija osniva *cernide* - vojne organizacije u koje uvrštava stanovnike pojedinih mjesta. Takva je *kumpanija* osnovana i u splitskoj Varoši, s *kapetanom*, *geštaldom* i *alfijerom*. Kasnije je uz njih i zamjenik *kapetana* - *harambaša* i *narednik*, zatim *kaplari* i *panduri*. U 18. stoljeću svako predgrađe ima svoje časnike. Godine 1802. predgrađa imaju po jednog *harambašu*, *podčasnika*, *stražmeštra* – *sergente*, *čauša kaplara* – *desetnika* i *subašu* (Božić-Bužančić 1992:43).

⁷⁹ Od zanata ovdje se spominju konopari, kalafati, zlatari, kovači, drvodjelci, bačvari, zidari, kotlar, postolari, obrtnici, krojači, ribari, kočijaš, mesari (Božić-Bužančić 1992:47).

Kečkemet navodi da je Split pred početak preporodnih kretanja (1851. godine) brojio oko 11 tisuća stanovnika, od kojih je bilo više od 6,5 tisuća težaka splitskih predgrađa. Struktura produktivnih muških stanovnika Splita registriranih 1883. godine bila je slijedeća: 300 intelektualaca, činovnika i trgovaca, dakle predstavnika građanske klase; 650 zanatlija, obrtnika, radnika i ribara, dakle radnika u širem smislu tog pojma; 1350 težaka, dakle poljoprivrednika (Kečkemet 1999:83-84).

Detaljniju sociološku sliku možemo očitati iz župnih knjiga, odnosno matičnih knjiga rođenih i umrlih. Godine 1882. grad se dijelio na tri župe koje su vodile matične knjige vjenčanih, rođenih i umrlih: župu Varoš-Dobri sa sjedištem u crkvi sv. Križa, župu Grad sa sjedištem u stolnoj crkvi sv. Duje i župu Lučac-Manuš sa sjedištem u crkvi sv. Petra (Bezić-Božanić 1982a:85).⁸⁰

U župi sv. Križa, s područja Velog varoša i Dobrog, od obrtnika se spominju: bačvari, brijači, drvodjelci, konopari, kotlari, kovači, krojači i krojačice, mesari, pekari, postolari, soboslikari, zidari, klesari, zlatari, zanatlije pod zajedničkim nazivom *artista*, te kitničarka, opančar, slastičar, urar, klobučar. Ostala zanimanja su: činovnici, gostioničari, kočijaši, kuhari, liječnici, pomorci, posjednici, profesori, radnici, ribari, trgovci, žandari, te muzičar i student. Tijekom 19. stoljeća česti je naziv zanimanja *industrijante*, što je vjerojatno označavalo čovjeka koji se bavi s više poslova, ali nijednim stalno (isto:87). Pod tim nazivom nalaze se trgovci, ugostitelji i osobe s više priučenih zanata.⁸¹ Također je kod nekih Varošana navedeno zanimanje *civile* - građanin (isto).

Na području župe Grad struktura stanovništva razlikuje se od one u predgrađima. Tu žive uglavnom činovnici, obrtnici i trgovci, te ima više doseljenika iz Dalmatinske zagore, od kojih se znatan broj zapošljava kao sluge (isto).

U cjelokupnoj strukturi stanovništva Splita toga vremena najbrojniji su težaci (352), a zatim slijedom *industrijante* (108), trgovci (98), činovnici (93), postolari (57), pomorci (50), drvodjelci (47), posjednici (44), željeznički radnici (39), radnici (32) itd. (isto:94).

Splitski pučani župe sv. Petra, koja je obuhvaćala predjele Lučac i Manuš, uzeti su kao uzorak za proučavanje života splitskih

⁸⁰ Posebno su vođene matične knjige rođenih i umrlih u gradskoj bolnici i u Židovskoj vjerskoj općini (Bezić-Božanić 1982a:85).

⁸¹ Naziv *industriante* tumači se još kao zanimanje obrtnika (Božić-Bužančić 1992:47) ili poslodavaca koji su imali svoje radnike (Čulinović-Konstantinović 1997:152).

pučana (Čulinović-Konstantinović 1997). Prvi rezultati etnološko-sociološkog istraživanja stanovništva Splita na temelju Anagrafa tj. *Stanja duša* iz 1875. godine i Matične knjige vjenčanih, povezuju postojeća razna zanimanja s procesima migracija, te obiteljskim i običajnim normama. Osim prevladavajućeg poljodjelstva (zabilježeni su težaci pod nazivom *rustico*), navode se brojni drugi oblici privređivanja, koji ukazuju na društvenu slojevitost ovoga dijela splitskih predgrađa.⁸² Uočen je veliki broj *šivalja i drvodjelaca*, te sluga ne samo u bogatijim kućama, već i u težačkim splitskim obiteljima (Čulinović-Konstantinović 1997:158).

Na temelju analize spomenutih izvora govori se o mikromigracijama ekonomske prirode, koje su se prvo odvijale uz povremeno vraćanje u rodno mjesto, te postepeno potpuno nastanjivanje u predgrađima Splita. Krajem 19. stoljeća zabilježen je znatan razvoj grada, posebno u svojim predgrađima. Za Lučac toga doba zabilježen je rast žiteljstva upravo zahvaljujući doseljivanju, a tek potom prirodnom prirastu (isto:156).

Težaci su se gotovo isključivo ženili međusobno. Tipična je mononuklearna porodica, odnosno binuklearna, u kojoj su po dva bračna para, većinom u dvije generacije. Raznovrsne nuklearne obitelji često sadrže po jednog daljnjeg srodnika i/ili nesrodničku osobu. Odijeljene porodice, odnosno osamostaljeni mladi bračni parovi, nastavljaju obitavati blizu svojih srodnika, tako da su tipične grupe kuća u kojima žive istoprezimenjaci od kojih su neki braća, a ostalo rođaci po očevoj liniji. Raznovrsnosti obiteljskih i porodičnih struktura ukazuju na urbane značajke sustava života, ali se u nekim bračnim vezama prepoznaje i ruralna tradicijska crta (isto:154-161).

Također je karakterističan zatvoreni društveni život u grupaciji na nivou cijele Župe, te još više u grupacijama istoprezimenjaka, koji prema bližem ili daljem srodstvu tvore temeljne socijano-rodovske grupe. Svijest o pripadnosti istome *koljenu* pojačava osjećaj zajedništva, što je tipično za obitelji starosjedilaca (isto:160).

Iz svega toga Čulinović-Konstantinović zaključuje da se ovdje radi o kombinaciji građanske i ruralne kulture življenja, te da su krajem 19. stoljeća splitske varoši Lučac i Manuš bile u komunikacijama sastavnim dijelom grada.

⁸² Spominju se: gospoda, posjednici, dobro stojeći, zatim građani i građanke, težaci, trgovci, obrtnici, bojadisari za tkanine, drvodjelci, ličioc, kalafate, kamenorezači i klesari, konopari, kovači, kožari, mehaničari, pećari, postolari, sedlari, tapetari, tkalci. Osim ovih: magazinieri, mašinsti, vojnici, žandari, brijači, kočijaši, pomorci, kormilari, raznošači novina, nosači, fizički radnici, te knjigoveža, pirotehničar, vrtlar, krojač (Čulinović-Konstantinović 1997: 152).

Kovačić navodi da je u Splitu početkom 20. stoljeća bilo dvije trećine težaka i jedna trećina svih ostalih: građana, trgovca, obrtnika, činovnika i radnika. Od većih proizvodnih pogona spominje plinaru, tvornicu cementa, talionicu metala, vinske podruma, te mlinicu, klaonicu i dva brodogradilišta. Zatim niz obrta: kamenoklesarski, konoparski, kovački, drvodjelski, postolarski i opančarski. Dalje spominje ribare, mesare, brijače, pekare, ličioce i slastičare. Govori o trgovinama pogrebnom opremom, igračkama i mješovitom robom. U grad su dolazili strani trgovci, kao npr. *Puljizi* (Talijani) koji su prodavali na *trabakulima* voće, povrće i keramičko posuđe ili *Kranjkinje* koje su po kućama prodavale *robu* (Kovačić 1971:17,18). Kupci su bili i stanovnici Varoša, koji su sada ne samo proizvođači (težaci, obrtnici), već i potrošači.

Od sredine 19. stoljeća do pred Prvi svjetski rat ukupno stanovništvo Splita se udvostručilo,⁸³ što je pretpostavljalo nastajanje novih socijalnih grupa i prestrukturiranje socijalnih odnosa. U poređenju s novim doseljenicima, koji su neprestano dolazili u grad, splitski težaci su sada bili domicilno stanovništvo. Oni su se neizbježno morali uklopiti u ekonomski razvoj grada, čiji se urbani opseg sve više širio, pa su se postepeno infiltrirali u njegovu strukturu. Npr. od početka 20. stoljeća, nekoć potpuno izolirani težaci počinju koristiti određeni prostor za šetnju na centralnom gradskom trgu.⁸⁴

Stoga se gotovo nameće pitanje njihova sudjelovanja u političkom životu Splita, pogotovo njihova odnosa prema narodnom preporodu.

5.3. POLITIČKE PRILIKE U SPLITU OD SREDINE 19. STOLJEĆA DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Istraživanja povijesne literature koja se odnose na Split, povezana su s prilikama u Dalmaciji, te se promatraju kao dio povijesti hrvatskoga naroda. One pokazuju izuzetno složenu političku situaciju, čija bi analiza zahtijevala posebnu studiju. Ovdje iznosim

⁸³ Godine 1857. Split broji 10.587, a 1910. g. 21.407 stanovnika (Regionalni prostorni plan kotara Split 1961: 71).

⁸⁴ U središnjem prostoru grada, na *Pjaci* (ranije *Gospodskom*, a potom *Narodnom trgu*) težačice i niži puk šetali su predzadnje i zadnje nedjelje *krnjevala* i na *samog krnju*, na njegovoj lijevoj strani. Desna strana bila je rezervirana za građane, oficire, aristokraciju i viši sloj. U običnim danima težaci su šetali Rivom (Kovačić 1971:189).

samo neka zbivanja u kronološkom slijedu, koja mi se čine važnima u smislu širega konteksta promatrane teme.

5.3.1. ZBIVANJA SREDINOM 19. STOLJEĆA

Iako se još u 18. i početkom 19. stoljeća u Dalmaciji javljaju nacionalno svjesni pojedinci koji se zalažu za hrvatski jezik,⁸⁵ nakon 1835. godine izostao je jači utjecaj narodnoga pokreta iz sjeverne Hrvatske. Tako se 1848. godine Dalmacija nije odazvala pozivu Hrvatske i Slavonije za sjedinjenjem.

Razloge tomu Grga Novak vidi u stoljećima mletačke vladavine i odijeljenosti Dalmacije od Hrvatske, te u kontinuitetu nametanja talijanskog jezika u dalmatinskim školama, koje su započeli Francuzi, a dalje nastavio Bečki dvor. Dalmacija je bila potpuno pod dominacijom talijanskog jezika i kulture, a njena inteligencija već znatno potalijančena. Istovremeno se povećavao broj talijanskih činovnika (Novak 1965:94-95).

Austro-ugarski kralj, uplašen socijalnim i revolucionarnim previranjima 1848. godine, raspustio je parlament i dokinuo ustav, te uveo tzv. Bachov apsolutizam. Tako se *ilirski preporod* nije mogao dalje razvijati u Dalmaciji (Kečkemet 1999:12).

Prema Kečkemetu, poticaj za hrvatski narodni preporod u Dalmaciji treba tražiti u Italiji, kroz utjecaj talijanskog *risorgimenta*. Naime, dominacijom talijanskog jezika i kulture, djeca dalmatinske buržoazije odlazila su na talijanska sveučilišta, pogotovo u Padovu, koja je bila intelektualno središte (isto:23). Tako su mnogi od budućih boraca za narodni jezik započeli učenje hrvatskog jezika samoinicijativno za vrijeme studija u Italiji. U njihovim građanskim obiteljima, u dalmatinskim gradovima, najčešće se govorilo talijanski, dok se hrvatski koristio vrlo malo za sporazumijevanje s običnim pukom. Svećenici u gradovima uglavnom su propovijedali talijanski, pa čak i splitskim pučanima, koji su ih pobožno slušali, a da ih nisu razumjeli.⁸⁶ U svim gradskim školama jezik je bio talijanski, a "ilirski" eventualno tek sporedni predmet (isto:25).

⁸⁵ To su Jerolim Kavanjin, Andrija Kačić, Filip Grabovac, Ante Kazančić, Andrija Stazić, Božidar Petranović, Ante Kuzmanić, Luka Botić. Među njima se razlikuju oni koji nastoje očuvati hrvatski tj. *ilirski* jezik u mletačkoj Dalmaciji, od onih kasnijih koji su vezani uz nacionalizam 19. stoljeća (Kečkemet 1999:10-12).

⁸⁶ I Novak govori da su u glavnim crkvama dalmatinskih gradova talijanski propovjednici držali svoje propovijedi za intelektualce, ali spominje da su se za narod ipak održavale propovijedi na hrvatskom jeziku (Novak 1965:173-174).

Ta generacija koja je oko 1860. godine završila studije u Italiji, povratkom u domovinu naišla je na povoljnu situaciju, odnosno na novo ustavno uređenje monarhije, koje je omogućavalo određenu slobodu tiska. Zloglasni ministar Bach bio je uklonjen, te je 1860. godine stvoreno *Carevinsko vijeće* u Beču, u kojem je predstavnik Hrvatske zatražio pripojenje Dalmacije.

5.3.2. PREMA POBJEDI NARODNE STRANKE 1882. GODINE

Šezdesetih godina 19. stoljeća započela je otvorena borba *aneksionista* (*Narodna stranka*), koji su bili za pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i *autonomaša* (*Autonomistička stranka*), koji su željeli zadržati samostalnost Dalmacije. U oba slučaja radilo se o težnjama u sklopu Habsburške monarhije (Kečkemet 1999:20).

Split postaje centrom narodne borbe, koja se prvenstveno vodila oko jezika. *Autonomaše* je predvodio Antun Bajamonti s većinom visoko obrazovanih pristaša, kao što je bio slavni Nikola Tommaseo. S druge strane su bili manje poznati intelektualci: Ante Kuzmanić, Lovro Monti, Ignacije Bakotić, Ante Konstantin Matas, Vid Morpurgo, Kosta Vojnović, Vinko Milić, te još nekolicina (koji su pisali u tisku pod pseudonimom). Istovremeno im se pridružila podrška mladog katoličkog svećenstva, uglavnom nižeg klera (Novak 1965:220).

Razvijale su se žučne polemike,⁸⁷ kao npr. odgovor Matasa na Bajamontijev govor na sjednici splitske općine 1860. godine ili polemika između Tommasea, koji je govorio o *slavo-dalmatinskom* jeziku i Natka Nodila, koji se zalagao za naziv hrvatski (i/ili srpski) jezik.

Godine 1862. u Zadru je počelo izlaziti narodnjačko glasilo *Il Nazionale - Narodni list*, a u Splitu se otvorila *Narodna slavjanska čitaonica*, kao mjesto okupljanja *narodnjaka*.

⁸⁷ Brošure i knjižice kojima su se promicale ideje narodnoga preporoda u Splitu, izdane 1861. godine su: *Considerazioni sull' anessione del regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia* - Lovro Monti, *Zaorija na talijanstvo svoje* - potpisano pseudonimom Jedan Dalmatin i inicijalima G.R.S., *I partiti in Dalmazia (Stranke u Dalmaciji)* - Ignacije Bakotić, *Ante Kuzmanića Poslanica Dalmatincima* - Ante Kuzmanić, *Sulla civiltà in Dalmazia* - Ivan Danilo, *Risposta all'opuscolo del sign. Vincenzo Duplancich ...* - Šime Ljubić, *A Nicolo Tommaseo i Dalmato-Slavi, ossia i quesiti di patrio interesse (Nikoli Tommaseu Dalmato-Slavi ili pitanja domovinskog interesa)* - Vinko Milić, *Un voto per l'unione* - Kosta Vojnović (Novak 1965:228-263).

Sukobi s *autonomašima* kratkotrajno su se smirili, pa je 1864. godine došlo do suradnje i stvaranja zajedničke *Uninone liberalae*. To je pomoglo Bajamontiju da pobijedi na izborima u Splitu 1865. godine. No, bitka kod Visa 1866. godine, u kojoj je austrijska mornarica pobijedila talijansku, probudila je stare sukobe. Oni su potakli raspad tzv. liberalnog saveza, te su započeli organizirani fizički napadi na vođe *Narodne stranke*. Od tada su *autonomaši* sve otvorenije istupali kao Talijani.

Sada se promijenio i stav austrijske vlade, koja više nije bila sklona talijanskoj manjini u Dalmaciji. Nakon formiranja dualističke monarhije 1867. godine, Hrvatska je bila priključena Ugarskoj, a odijeljena od Dalmacije (Novak 1965:290).

Na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine konačno je ostvarena pobjeda *Narodne stranke*, koja je otada radila svim snagama na uvođenju narodnog jezika u škole, urede i sudove. U Splitu je, međutim, taj proces pohrvaćenja tekao vrlo sporo, jer je na čelu grada bio sposobni *autonomaš* Bajamonti.

On je učinio mnogo za uređenje grada i poboljšanje života njegovih stanovnika, brinući se ne samo za njegovu jezgru, već i za predgrađa.⁸⁸ Kao vješt govornik i političar koji je znao oblikovati sliku o sebi, ubrzo je osvojio mase, te postao veoma popularan. Kečkemet ističe njegove pozitivne strane u nastojanjima za modernizacijom grada,⁸⁹ ali i one negativne, među kojima prvenstveno nerazumijevanje hrvatske nacionalne ideje 19. stoljeća. Za razliku od toga, Frano Baras naglašava teror splitskih *autonomaša* pod vodstvom Bajamontija, te drži da on nema nikakvih zasluga za urbanističko i komunalno uređenje Splita (Baras 1982).

Dok se Bajamonti transformirao od liberalnog *autonomaša* do talijanskog nacionaliste, *narodnjaci* su postepeno uočavali važnost ekonomskih problema, te su nastojali pružiti svoju podršku i pomoć gospodarskom razvoju. Vid Morpurgo i Gajo Bulat osnovali su 1870. godine u Splitu *Prvu pučku dalmatinsku banku*, koja je kreditima nastojala osloboditi male trgovce, obrtnike i seljake ovisnosti o talijanskom kapitalu. Osim pomoći poljoprivrednicima, banka je odigrala istaknutu ulogu u prvim industrijskim pothvatima u Dalmaciji (Kečkemet 1999:87-90).

⁸⁸ Zasluge u tome priznali su mu i neki narodnjaci, npr. Dujam Mikačić u članku koji je izašao u jubilarnom broju *Narodnog lista* iz 1912. godine (Kečkemet 1999:37).

⁸⁹ Izgradnja kazališta, osnivanje glazbene škole, uređenje grada, plinska rasvjeta, obnova vodovoda (Kečkemet 1999:34-38).

Ubrzo, 1873. godine osnovano je društvo *Slavjanski napredak*, koje je radilo na okupljanju pučana, splitskih težaka i obrtnika, pogotovo mlađeg naraštaja. U okviru društva osnovana je *Narodna glazba*, a kasnije i druge amaterske udruge kojima se promicala hrvatska kultura (isto:77).

Zbog sve češćih napada *autonomaša*, sada organiziranih u Bajamontijevo gimastičko društvo (*Societa del tiro al bersaglio*), na pristaše *Narodne stranke*, ali i na vojsku (npr. na *Weberovu regimentu*), 1880. godine raspušta se Općinsko vijeće u Splitu (Novak 1965: 339).

Iste godine došlo je do pohrvaćenja⁹⁰ srednjih škola u Splitu i Dubrovniku.

Sada se u polemiku s Bajamontijem upustio mudri i sposobni narodnjak Gajo Bulat, koji je znao učiti na propustima iz prošlosti. Glavna točka napada na Bajamontija bili su mu njegovi financijski poslovi, odnosno upravljanje općinskim proračunom. Uz jasne argumente *narodnjaci* su sada imali i potporu vlade i crkve. Tako je na izborima za splitsko Općinsko vijeće 22. srpnja 1882. godine došlo do njihove konačne pobjede. Ona je zapravo bila pobjeda Hrvata u Splitu, koja je odjeknula po cijeloj Dalmaciji i Hrvatskoj kao tada najkрупniji nacionalni događaj. U slavljeničkom tonu *Narodni list* je pisao:

“Poslije 850 godina otkad je splitski narod krunio svog hrvatskog kralja u crkvi Sv. Petra na Lučcu, ovo je prvi put što je on došao do svoje svijesti i otrešao sa sebe talijanštinu, koja ga je gušila kroz toliko vjekova nezasluzenog robovanja” (prema Novak 1965:357).

Od godine 1883. talijanski je jezik prestao biti službeni u Dalmaciji, te se započelo s uvođenjem hrvatskog jezika u sudnice. No, provođenje propisa u praksu još je dugo nailazilo na zapreke.

⁹⁰ Pojam pohrvaćenje koristi se u literaturi u značenju službenog uvođenja hrvatskog jezika, u ovom slučaju kao nastavnog u školama.

5.3.3. NAKON POBJEDE *NARODNE STRANKE* (1882.-1914. GODINE)⁹¹

Djelatnost *Narodne stranke* osamdesetih godina 19. stoljeća bila je obilježena tzv. splitskom politikom, u kojoj su prevladavali lokalni interesi. Nakon pobjede nad Bajamontijem splitska buržoazija, s Bulatom na čelu, vršila je pritisak na vladu za poboljšanje vlastitih ekonomskih pozicija. Oni su vodili više računa o problemima Splita, nego o općim interesima Dalmacije.

Bilo je to vrijeme teške ekonomske situacije u Dalmaciji, uzrokovane vinskom klauzulom⁹² i krizom jedrenjaka. Jedino se još u Splitu održavala obrtničko-industrijska privreda, zahvaljujući prometnicama i raznolikosti privredne strukture.

Narodna stranka 1889. godine promijenila je ime u *Narodna hrvatska stranka*. Godine 1900. umro je Gajo Bulat. Njegova stranka nastavila se boriti za hrvatski jezik u upravi i školstvu Dalmacije, ali je bila sve tiša po pitanju sjedinjenja s Hrvatskom. Time je jačalo nezadovoljstvo među nekim njenim članovima.⁹³

⁹¹ Za ovo razdoblje nisam naišla na literaturu koja se bavi prilikama u samome Splitu. Stoga sam koristila knjigu *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. (Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968), posebno poglavlja: Dalmacija nakon svršetka narodnog preporoda, Stagnacija ekonomskog razvoja u Dalmaciji osamdesetih godina, Politička situacija nakon svršetka narodnog preporoda, Djelatnost Narodne stranke osamdesetih godina, Pojava pravaške ideje u Dalmaciji (str. 160-169); Dalmacija devedesetih godina, Privredni položaj u Dalmaciji nakon vinske klauzule, Razvoj i uloga pravaštva u prvoj polovini devedesetih godina, Političke prilike u Dalmaciji oko g. 1900. (str. 170-179); Odjek narodnog pokreta u Dalmaciji i Istri i nova faza jugoslavenskog pitanja, Prvi koraci "novog kursa" u Dalmaciji, Nove političke prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji (str. 214-221); Političke i društvene prilike u Dalmaciji u aneksionom razdoblju (str. 252-254); Nacionalistička omladina (str. 279-284).

⁹² Vinska klauzula 1891. godine omogućila je uvoz talijanskih vina u Austro-Ugarsku uz minimalni carinski namet. Tako je talijansko vino bilo jeftinije, te je potisnulo izvoz dalmatinskog vina.

⁹³ Govoreći o ranijim razmimoilaženjima u *Narodnoj stranci* Kečkemet razlikuje dva stava narodnjaka unutar ruralne i urbane grupe: "Tako su oni građanskog podrijetla, kao studenti nadahnuti talijanskim preporodom, bili tolerantniji prema protivniku, nacionalno neodređeniji, te izrazite pristalice južnoslavenske nacionalne ideje, dok su narodnjaci iz unutrašnjosti Dalmacije, iz redova seoske inteligencije - svećenika i redovnika... bili nepopustljiviji prema protivnicima, nacionalno određeni i izrazitije hrvatski usmjereni" (Kečkemet 1999:91-95). "U početku su, međutim, i jedni i drugi bili više općejužnoslavenski orijentirani, a do njihovog razmimoilaženja došlo je kasnije u odnosu na pitanje Srba u Dalmaciji i u odnosu na pitanja crkve i papinstva" (isto:27).

Mihovil Pavlinović osudio je popustljivost *Narodne stranke* prema Beču, te se zalagao za tzv. klerikalno pravaštvo. U to vrijeme pravaške ideje zastupali su još Ivo Prodan i Juraj Bjankini, te Frano Supilo i Ante Trumbić. Pored različitosti u nekim pitanjima, bila im je zajednička oštra borba za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske.

Tako se od 1897. do 1902. godine u Dalmaciji afirmirala *Stranka prava*, dok se *Hrvatska narodna stranka* postepeno povlačila.

Početkom 20. stoljeća u političkom se životu Dalmacije pojavio se tzv. *novi kurs*, koji je nastojao povezati sve stranke u borbi protiv Beča. Osnovna koncepcija *novog kursa* bila je postepeno stvaranje samostalne jugoslavenske države suradnjom Hrvata i Srba, korištenjem krize Monarhije, te sporazumom s Mađarima i Talijanima.

Godine 1905. došlo je do udruživanja *Hrvatske narodne stranke* i *Stranke prava* u novu *Hrvatsku stranku*. Izvan nje ostali su samo Prodanovi *čisti pravaši* i *naprednjačka* grupa oko Josipa Smodlake.

Nakon sloma *novog kursa* 1907. godine, uslijedili su novi događaji unutar Austro-Ugarske u cilju njenoga jačanja na Balkanu, te aneksija Bosne i Hercegovine.

U Splitu je ojačala *Hrvatska pučka napredna stranka*, te se 1908/9. godine osnovalo društvo *Težačka sloga*, pod vodstvom Smodlake. Ono se zalagalo za rješavanje problema zaostalih kolonatskih odnosa, čime je okupljalo splitske težake.

Godine 1912. konačno se realiziralo potpuno uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u Dalmaciji.

U tom predratnom razdoblju jačale su veze hrvatske i srpske buržoazije. U Splitu se 1911. godine osnovala *Hrvatsko-srpska napredna omladina*, koja je istupala protiv klerikalizma, postepeno u sve naglašenijem jugoslavenskom duhu.⁹⁴

Na pragu je bio Prvi svjetski rat.

5.4. ULOGA SPLITSKOGA TEŽAKA U POLITIČKIM ZBIVANJIMA

Narodni preporod u Splitu, kao i nacionalno buđenje u cijeloj Hrvatskoj, vodili su intelektualci iz redova građanstva i svećenstva. Ta obrazovana manjina imala je zadatak pokrenuti i usmjeriti šire

⁹⁴ Oni se zalažu za afirmaciju jedinstvene jugoslavenske nacije s krajnjim ciljem njena ujedinjenja u jednu nezavisnu republiku, na ruševinama Habsburške monarhije (Šidak-Gross-Karaman-Šepić 1968).

slojeve naroda k nacionalnoj identifikaciji, koja se ostvarivala prema specifičnostima pojedinih sredina.⁹⁵

Novak naglašava da je Split, u odnosu na neke druge krajeve Dalmacije, bio teško osvojiva "kula autonomaštva" (Novak 1965:334). On komentira razloge zbog kojih je većina splitskih težaka bila sklona Bajamontiju:

"Svijest da su nekoć ovi krajevi ne samo bili zajedno s Hrvatskom, nego da su bili jezgro i kolijevka hrvatske države, bila je u ovom prostom puku sasvim isčeznula. Četiri stotine godina odijeljen, a ne poznavajući nimalo svoju historiju, ovaj je narod lako primao ono što mu se pričalo o dalmatinstvu i posebnom dalmatinskom slavenstvu, koje s Hrvatima nema ništa zajedničko. Poznavajući vrlo dobro svoje sugrađane, splitski je municipij znao da ih dira u one žice koje su najbolje i najlakše reagirale: Sveta Vira, Slavni Car i Dalmacija" (isto:196).⁹⁶

I dalje opisujući Bajamontija:

"On je učinio mnogo na uređenju grada i poboljšanju života njegovih stanovnika, brineći se ne samo za njegovu jezgru, već i za predgrađa - varoši ... Svojom lijepom pojavom, svojim briljantnim govorima, svojom požrtvovanošću za dobro splitskoga puka, svojom nesebičnošću i nadasve korektnim životom, svojim vezama s ljudima iz puka, kojima je djeci na krstu kumovao, bio im je kum na vjenčanjima i prisustvovao njihovim svadbama, ulazio u njihove bratovštine, Bajamonti je bio za ogromnu većinu SPLICANA idol, a za sve autonomaše Dalmacije jedino pozvani vođa, cijenjen, čašćen, veličan, kao nitko u Dalmaciji ni prije, ni poslije njega. Kako nije znao dobro hrvatski, govorio je na javnim zborovima talijanski, a hiljade ljudi koji talijanski nisu razumijevali slušali su ga bez daha,

⁹⁵ A. D. Smith govori o procesima mobilizacije "naroda", koje u modernoj Europi vrše intelektualci i profesionalci u narodnim etničkim zajednicama. On razlikuje intelektualce u užem smislu, kao one koji stvaraju nacionalne ideje (i umjetnička djela), od šireg sloja profesionalaca koji ih prenose i šire, te obrazovane javnosti koja je "potrošač" tih ideja i djela (Smith 1998:148).

⁹⁶ Nedostatak nacionalne svijesti o kojem govori Novak, odnosi se na nedostatak etničkog identiteta u smislu nepoznavanja etno-historije, odnosno nepostojanja povijesnih sjećanja koja povezuju cijelu zajednicu. Pitanje je da li je takva nacionalna svijest potpuno isčezla u puku, kako tvrdi Novak, ili ona u smislu moderne nacije još nije ni postojala, pa se zapravo tak stvarala kroz politički pokret 19. stoljeća.

diveći mu se i zanoseći se njegovim glasom i njegovim gestama” (isto:309).

Tako je, po mišljenju ovog autora, politički vješt *autonomaški* vođa iskoristio nedostatak nacionalne svijesti, koji je proizlazio iz nepoznavanja nacionalne povijesti. I neka druga istraživanja navode pasivnu i konzervativnu ulogu splitskih težaka u procesu buđenja nacionalne svijesti, te u sveukupnom narodnom preporodu.⁹⁷

Međutim, nisu svi splitski težaci bili pristaše Bajamontija i *autonomaša*. Za razliku od glavnih likova pokretača i vođa, o anonimnim sudionicima i pristašama narodnog preporoda iz splitskih predgrađa nije se mnogo pisalo. Ipak, zabilježene su neke priče i podaci o splitskim *puntarima*.⁹⁸

Kada je splitski pjesnik i *narodnjak* Luka Botić, inače iz težačke obitelji koja je živjela na Dobrom, boravio u Splitu 1861. godine kao izaslanik biskupa Strossmayera, morao se skrivati od *autonomaša*. Prema usmenoj predaji sklonio se u Velom varošu, u kuću Ivana Jelaske (zvanog Iviša ili Kolunel). Osim ove kuće u Senjskoj su ulici tada jedino još Rosandići bili pristaše *narodnjaka* (Baras 1982:973).

Iskazi nekih sudionika preporodnih zbivanja u Splitu, koji su živjeli u splitskim predgrađima, zabilježeni su i objavljeni 1932. godine, te pedeset godina kasnije u članku pod naslovom *O splitskim pučanima puntarima*.⁹⁹ Tu su zabilježene izjave Lovre Reića, Frane Pilića, Frane Matošića, Pave Ozretića, Lovre Krstulovića Opare, Vicka Šegvića, Joze Zelića, Ivana Jakasovića i Lovre Arzića. Prema sjećanjima zabilježeno je mnoštvo pojedinačnih imena pučana *puntara*, među kojima najveći dio iz Veloga varoša, te Manuša, Dobrog i Luča.¹⁰⁰ Također se ističe predio Stagnja u Velom varošu, kao centralna točka širenja narodnjačkih ideja:

⁹⁷ Na primjer: “Iako je Split imao brojno težačko stanovništvo, građanska je klasa davala pečat javnom, političkom i kulturnom životu grada, dok je stanovništvo pučkih predgrađa bilo izvan svih javnih i duhovnih aktivnosti” (Kečkemet 1999:8).

⁹⁸ *Puntar* (slav. *buntar*, *buntovnik*) - pristaša Narodne stranke u Dalmaciji (Vidović 1971).

⁹⁹ “Borba za hrvatski Split i pučani”. Uspomene na narodni preporod Splita prije 50 godina. Kako su se pučani borili za hrvatstvo i stradali za narodnu stvar. Što pričaju stari puntari. *Jadranska pošta*, 1932., br. 89-108. (prema Gogala 1982:1058).

¹⁰⁰ Npr. za Lučac: Andrija, Mate, Ivan Bubalo pok.Pave, Jozo i Pere Ozretić, Paško Dvornik Dujin rečeni Patak i njegova braća Duje, Šime, Ive. Od Vesanovića Jakov i Mate. Dvornik Mate, Ivan i Marin, Jozo Tudor i sin mu Ivan, Matko Krstulović Maglica, Marin, Ante, Ivan i Karlo Dvornik Krajičin, Jere Ninčević Šulenta, Duje, Jozo i Toma Ružić, Lovro i Jere Viđak, Pave Ozretić i Marin, Jakov Peroš, nadalje

“Prva okupljanja Varošana za narodnu ideju zbila su se oko 1870. godine. Velike zasluge za širenje narodne ideje među pučanima i duša pokreta bio je nedovršeni đak Špiro Tomić zvan fra Popica iz Križeve ulice (danas Ivančičeve). On je u Zagreb odlazio pješice i kontaktirao s tamošnjim narodnjacima. Vrativši se u Split dijelio je narodne pjesmarice istomišljenicima. Nedugo zatim fra Popica je pozvao Varošane i okupio ih na Stagnji. Tu im je govorio o potrebi da se Splićani probude, da budu Hrvati, a ne da služe Bajamontiju i autonomašima. Na tom skupu je bio i otac Lovre Reića sa svojom braćom, te neki Jelaskini, Tvrdičevići, Begini, Tomičevići i Matošičevići. Na kraju je pozvao one koji su za narodnu stvar da mu priđu s desne strane, dok su se protivnici razišli. To je taj prvi buket narodnjaka, kojima su kasnije pristizali ostali” (Gogala 1982:1050).

Novak ističe da su *narodnjaci* u splitskim varošima bili izloženi težim napadima Bajamontijevih pristaša, nego njihovi istomišljenici u gradu. U Velom varošu naročito su se isticale obitelji Bego-Matara, Matošići, Reići, Penići, Marinovići, Jelaska; na Dobromu obitelji Jakaša, Marolići, Mladineo; na Manušu Krstulovići, Zelići; na Lučcu Dvornici, Ivaniševići (Kure), Ozretići, Šegvići i drugi (Novak 1965:355).

Javni nastupi Hrvata često su završavali fizičkim obračunima. Naročito su bili agresivni *beršaljeri*, članovi Bajamontijevog gimnastičkog društva, tada još u velikom broju splitski težaci. Kako nisu znali talijanski jezik, često su im se rugali ostali Varošani, koji su se kao članovi društva *Napredak* nazivali *napredničari*. Započinjale su svađe koje su završavale tučnjavama. Npr. *beršaljeri* su 1880. godine napali prostorije društva *Slavjanski Napredak* (Novak 1965:338).

O svađama između *tolomaša* i *puntara*, koje su često završavale tučnjavama, piše na duhovit način Kovačić. On spominje da je u samom Velom varošu jedan dio predgrađa, tzv. Šperun, bio *tolomaški*, a drugi dio, tzv. Stagnja, *puntarska*.¹⁰¹ Kao vrhunac tog

Ivan, Stipe, Lovro i Martin Peroš, Mijo Ozretić, Pave Šegvić, Jakov Šegvić i Vicko, Ante i Marin Šegvić, Mijo i Luka Trumbić, Luka Krstulović Relja, Ante Krstulović Relja, Karlo Trumbić (brat dra Ante Trumbića), Pere Dvornik, Frane Dvornik, Ante i Vicko Dvornik pok. Mije, Luka Trumbić, Ivan Kukoč, Ante Šegvić i još neki (Gogala 1982:1054). Osim ovih navedena su još mnoga imena splitskih pučana *puntara*.

¹⁰¹ “U doba načelnika Bajamontija po samim se pozdraviman u Splitu znalo ko je ‘tolomaš’, a ko ‘puntar’. Prema temen u Velen varošu Šperun je bi’ tolomaški a Stagnja puntarska. Ako bi na Šperunu pozdravili ervaski **dobra večer**, omar bi ti odgovorili ono šporko: **j.i ti je!** I obratno, na Stagnji, bi ti isto tako šporko

sukoba opisuje svađu koja je završila tučnjavom i otimanjem predmeta iz crkve sv. Križa. Naime, u vrijeme dok je Bajamonti bio načelnik Splita, došlo je do svađe i u samoj bratovštini sv. Križa, koja se pretvorila u sveopću tučnjavu. Obje strane su smatrale da upravo njima pripadaju crkveni predmeti, te su ih odnosili sve dok crkva nije ostala prazna. Svađa je, prema Kovačićevim sjećanjima, trajala dvadesetpet do trideset godina, pa su se svađeni bratimi pomirili tek nakon smrti Bajamontija, odnosno naporima novog župnika početkom 20. stoljeća (Kovačić 1971:133-134).¹⁰²

O razmimoilaženju unutar bratovština zbog pristajanja uz *narodnjake* ili *autonomaše*, kao i podvojenoj ulozi svećenika po tom pitanju, također postoje neke naznake. U dokumentaciji Muzeja grada Splita nalaze se podaci o Ivanu Kukoču, rođenom 1834. godine, koji je bio po zanimanju krojač:¹⁰³

“Bio je jedan od osnivača Narodne glazbe u kojoj sudjeluje sa svoja dva sina. Nadalje, djeluje među osnivačima ‘Slavjanskog Napretka’, ‘Hrvatskog kola’, te pjevačkog društva ‘Zvonimir’. Iz bratovštine sv. Petra, u kojoj je bio pisar, istupa demonstrativno zajedno s dijelom bratima kad je Bajamonti ušao u bratovštinu” (Gogala 1982:1058).

Dok je Crkva službeno stajala uz *Narodnu stranku*, što je bilo važno za njenu pobjedu 1882. godine (Novak 1965, Kečkemet 1999), čini se da pojedini svećenici nisu u potpunosti djelovali u tom pravcu, što je također pogodovalo političkom konzervativizmu splitskih težaka.¹⁰⁴ S druge strane, uz narodni preporod u Splitu bila su usko vezana nastojanja za glagoljaški (staroslavenski) liturgijski jezik, čemu su se protivili i Beč i Vatikan (Kečkemet 1999:75). Splitski

odgovorili na talijanski pozdrav **bona šera**, jer da to ni narodni, ervaski jezik i pozdrav, ven pujiški. A malo su drugoga i znali pujiški spliski težaci - i oni tolomaši - ven **bona šera**, jer su svi bili najčistiji Ervati. Zato oni koji se nisu tili zamirit nikomu nisu pozdravljali ni sa **bonašera** ni sa **dobra večer**, ven sa **fanj Isus** i **vazd'Isus**, i ti su tako najboje prolazili” (Kovačić 1971:133).

¹⁰² Ova se epizoda navodi kao autobiografski literarni zapis prema sjećanju i usmenoj predaji, koji doduše nije povijesni dokument u užem smislu, ali nas uvodi u atmosferu tadašnjih sukoba.

¹⁰³ U *Pučkom listu* od 17. siječnja 1895. godine donosi se obavijest o smrti narodnog krojača Ivana Kukoča.

¹⁰⁴ Dok je biskup Marko Kalodera surađivao s nekim splitskim *narodnjacima*, osobito s Vidom Morigom, među dijecezanskim svećenicima bilo je političkih *autonomaša*. Npr. župnik na Lučcu, Ante Arzić, bio je izrazito protiv *narodnjaka*, te je zagovarao da se ne glasa za njih. Išao je toliko daleko da je uoči Velike Gospe zabranio izvjesiti hrvatsku zastavu (Baras 1982:972).

narodnjaci su se zalagali za primjenu glagoljice u bogoslužju. Na proslavi prve godišnjice *Slavjanske čitaonice* 1863. godine, vezane uz tisućljetnicu slavenskih apostola sv. Ćirila i Metoda, u crkvi franjevaca na Dobrom misu je pjevao don Mihovil Pavlinović s pjevačima iz Velog varoša (Ivanišević 1932:53).

No, neobrazovani splitski težak teško je mogao razumjeti složenu političku situaciju toga doba, pa tako i pojavu modernoga društva kojega, između ostaloga, karakterizira proces integracije hrvatske nacije. Šezdesetih godina *narodnjaci* su se usredotočili na utjecaj među građanstvom, čime su zanemarili prigradske pučane, koji su bili ekonomski ovisni o *autonomašima*. Bajamonti im je, za razliku od *narodnjaka*, obećavao ublažavanje agrarnih odnosa i poboljšanje njihovog ekonomskog statusa. Tek sedamdesetih godina započinje postepeno oslobađanje njihove ekonomske ovisnosti, a pohrvaćenjem škola i Općine tek počinje proces ponarođenja i nacionalne integracije (Obad 1982:970-971).

Narodnjaci su, dakle, relativno sporo djelovali u smislu nacionalnoga osvješćivanja splitskih težaka. Ozbiljnije su im se posvetili tek osnivanjem *Slavjanskog napredka*, kroz koji su širili uvjerenje o vrijednosti materinjeg jezika, te ih kulturno izobražavali. Početkom 1880. godine društvo je brojilo 265 članova, uglavnom splitskih pučana i varošana (Kečkemet 1998:77).

Početkom 20. stoljeća Smodlaka je naročito radio na političkom pridobivanju splitskih težaka. On je uočio da im je veoma teško prijeći iz jedne stranke u drugu, odnosno napustiti stranku kojoj su pripadali njihovi očevi, bez obzira što su shvaćali njene pogreške. No, uspjeh svoje socijaldemokratske stranke u Splitu on je vidio upravo u pridobivanju težaka:

“To se vidjelo o pokladima godine 1907. kad su cigla dva splitska težaka došla na autonomašku partijsku priredbu s plesom, na kojoj je ranije prisustvovalo hiljade težaka i njihovih žena i djece. Ja i moji drugovi otvorili smo oči splitskim zemljoradnicima, pa su oni sada svjesni svoje narodnosti, a neće mnogo vremena proći, pa će oni javno razvijati hrvatsku narodnu zastavu” (Smodlaka 1972:47).

Iz svega navedenoga vidljiva je ambivalentna uloga splitskoga težaka u procesu nacionalne identifikacije. Relativno sporo uključivanje aktivnim sudjelovanjem proizlazilo je iz privrženosti starim i preživljenim nazorima, odnosno iz konzervativizma tipičnog za tradicijsku kulturu, ali i iz početnog nerazumijevanja *Narodne stranke* za njihove probleme. Treći, možda najvažniji razlog bila je

gotovo potpuna ekonomska ovisnost o zemljoposjednicima, koji su zbog vlastitih interesa uglavnom bili protivnici hrvatske nacionalne integracije.

No, pored toga bilo je među splitskim težacima onih koji su prihvaćali nove ideje narodnog preporoda. Oni su isprva bili u manjini, ali su vremenom širili svoj krug. Promjenama kojima su se splitskim težacima postepeno otvarale nove mogućnosti što ih pruža grad, dolazilo je i do sve izrazitijih mijena ideoloških i nacionalnih određenja.¹⁰⁵

Prema navedenim imenima pučana *puntara* uočava se veći broj obitelji, odnosno braće, nego pojedinaca, koji su bili pristaše *narodnjaka*.

Iako povijesna zbivanja bilježe povezanost splitskoga težaka s Bajamontijem i idejom *autonomaštva*, analiza muške nošnje kao kulturnog i folklornog elementa unosi sumnju u stvaranje općenitog zaključka. Naime, nošnja splitskih varošana ne samo da je bila narodna u smislu pripadnosti hrvatskoj tradicijskoj kulturi, već se i mijenjala u skladu s procesom nacionalne identifikacije, prema njenoj pučkoj varijanti.

¹⁰⁵ Potrebno je razlikovati onovremeni pojam nacionalne identifikacije od suvremenog nacionalnog identiteta. Prvi se oslanjao više na etničku osnovu s kulturnom i povijesnom sadržinom, u kojoj su bili presudni mitovi o zajedničkom podrijetlu. Drugi se zasniva prvenstveno na komponenti povijesne teritorije, kao pravno-politička zajednica, na pravno-političkoj jednakosti njenih pripadnika i zajedničkoj građanskoj kulturi i ideologiji (Smith 1998:68).

6. ULOGA NOŠNJE U NARODNOM PREPORODU U SPLITU

Pored relativno kasnog uočavanja važnosti nižih društvenih slojeva u procesu nacionalne identifikacije u Splitu, od samih je njegovih početaka kod inteligencije postojala svijest o važnosti narodnog jezika, a potom i o značenju narodne nošnje.

Već 1861. godine, u knjižici Ante Konstantina Matasa *Šilo za ognjilo*,¹⁰⁶ jasno je izrečeno mišljenje o tome. Nakon povijesnog pregleda naseljavanja Dalmacije, autor upućuje Bajamontiju slijedeće dokaze o hrvatskoj nacionalnosti dalmatinskih seljaka:

“Ali ja neću da u ovakvom važnom pitanju odlučuju zgoljna¹⁰⁷ svidočanstva prošlosti; već upitaj one Tvoje varošane, Solinjane, Kasteljane, Poljičane, Cetinjane, Zagorane, u jednu rič jednog po jednog raspitaj sve težake, koji škula talijanskih ne pohadjaše, kojim jezikom govore?

Odgovorit će ti: Hervatskim. Upitaj one, što nose tisne gaće, crljene kape, ječerme i haljetke, kako se zove nošnja, oni kroj hodiće? Odgovorit će Ti: Hervatski Kako dakle možeš reći: ‘Dalmazia non era Croata - Dalmacija nije bila hrvatska?’ ‘Il Dalmata non sara mai Croato - Dalmatinac neće biti nikada Hrvat?’ ... Kako u molbenici na cara možeš reći, da bi ga privario, tko bi mu rekao, da je Dalmacija za sdruženje s toga, što većina Dalmatinaca govori nikim Slovinim; Kad Ti sva prošastnost, kad Ti cila sadašnjost, kad ti 400.000 crljenih kapa (podcrtala B. V. T.) protivno svidoči, da oni ne govore nikim jezikom Slovinskim, već izvistno i istinito govore jezikom **Hervatskim** i živu po **Hervatskom običaju**” (prema Novak 1965:227-228).

Autor povezuje jezik, nošnju i običaje u jedinstveni nacionalni entitet, kojega dokazuje upravo hrvatska tradicijska kultura. Za razliku od toga, većina preporoditelja u Dalmaciji nije pokazivala veće zanimanje za narodnu kulturu. Oni su se više bavili problemima samoga jezika, pri čemu nisu imali jedinstveni stav.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Knjižica je izdana u siječnju 1861. godine kao odgovor na Bajamontijev provokativni govor na sjednici splitske općine 1860. godine (Novak 1965:227).

¹⁰⁷ *Zgoljan* - goli, nasušan (Anić 1998).

¹⁰⁸ Iako je borba za hrvatski jezik u uredima, školama i u crkvi bila glavni element nacionalnog integriteta, postojala su neka razmimoliženja. Prvi je Pavlinović u Dalmatinskom saboru pokrenuo jezično pitanje, te se u Zadru tiskao rječnik *slavijansko-dalmatinskog* jezika. S tim se nazivom nije slagao Nodilo koji je smatrao da se u Dalmaciji govori hrvatski ili srpski jezik. Dio narodnjaka smatrao je da Hrvati, Srbi i Crnogorci govore istim jezikom, dok su drugi razlikovali

Vjerojatno je i to utjecalo na indiferentnost splitskih težaka prema materinjem jeziku, kao i na općeniti politički konzervativizam. Smodlaka kasnije pokušava protumačiti sklonost splitskih težaka prema tuđem jeziku:

“Na pitanje jezika, koje su autonomaši vješto izbjegavali, splitski su težaci gledali sa čisto praktičnog, realnog gledišta. Neka gospoda slobodno govore italijanski, oni će dalje govoriti svojim ‘arvatskim’ jezikom. Budu li mogli slati djecu u talijanske škole oni će to rado činiti, jer su im ‘mudri ljudi’ uvijek govorili da je dobro znati i drugi jezik. Osobito je pak korisno znati talijanski, jer s tim jezikom (kako im gospoda kažu) možeš ići po cijelom svijetu, dočim s našim siromaškim ne možeš nego u ‘gladnu Krovaciju’ i u ‘divju Tursku’... Ako je hrvatski jezik tako koristan zašto ‘narodnjaci’ u svojim kućama i među sobom ne govore ‘arvatski’, nego se uvijek služe italijanskim jezikom, koji hoće da njima omraze?” (Smodlaka 1972:30).

Sedamdesetih godina djelovanjem *narodnjačkih* udruga započinje razdoblje intenzivnijega prosvjeđivanja splitskih pučana i težaka, širenjem uvjerenja o vrijednosti materinjeg jezika i kulture. U krugu Čitaonice još su se ranije održavale zabave, uglavnom za intelektualce i građanski sloj, s plesovima na kojima su se isticale narodne nošnje i kola (Kečkemet 1999:54). No, sada se pokušavaju okupiti i niži društveni slojevi, te izravnije utjecati na njihovo nacionalno osvještavanje. Stoga i narodne nošnje postaju oznake jedinstva hrvatskog naroda u težnji za sjedinjenjem.

“Sjećam se onih krasnih predstava, deklamacija, plesova, sve u narodnoj nošnji, u narodnom duhu. Prosti seljak u crvenoj kapici plesao je s najotmjениom damom građankom. Ovakovo približenje seljaku dalo je velike popularnosti stranki - sjećao se pedeset godina kasnije Frano Ivanišević” (Kečkemet 1998:77).

Naročiti doprinos prosvjetiteljskoj djelatnosti ostvario je *Pučki list*, koji je izlazio u Splitu od 1891. do 1921. godine kao periodička publikacija.¹⁰⁹ On je obavještavao o svim zbivanjima koja

hrvatski od srpskog jezika. Ako se tome pridoda ranije razmimoilaženje Gajeve ijekavštine i Kuzmanićevog zalaganja za štokavsku ikavštinu, može se donekle shvatiti složena situacija toga vremena (Kečkemet 1999:71-72).

¹⁰⁹ List su uređivali Jure Knapić i don Frano Ivanišević, uz brojne suradnike (Morović 1975, Vidović 1975).

su zanimala dalmatinski puk: o vinogradarskim poslovima i prodaji vina, o raznim svečanostima (npr. *Veliki narodni tanac u općinskom kazalištu*), o smrti hrvatskih domoljuba, pa tako i onih iz splitskih predgrađa. Tako se putem zabavnih štiva nastojalo educirati puk o gospodarskim, kulturnim i nacionalnim vrijednostima. U članku iz 1897. godine, u kojem se komentiraju općinski izbori, brojnost splitskih težaka i njihovih nošnji koristi se kao dokaz da je Split hrvatski grad:

“Talijanaštvo je ovdje zakopano; Spljet je pravi hrvatski grad. Malo gdje ima čistijih Hrvata, osobito nošnjom do spljetskih težaka koji sačinjavaju ogromnu većinu Spljeta”(Pučki list, 16. rujna 1897.g.).

Iste godine objavljen je članak *Naše narodne nošnje*, u kojem se kritizira nestajanje *hrvatskog kroja* nošnje i narodnih krojača, te pojava kupovnih odijela. Autor članka upućuje pitanje čitateljima:

“Ako smo pravi Hrvati, zar se stidimo hrvatske crven-kape i druge svoje narodne nošnje?”(Pučki list, 14. studenog 1897.g.).

Stoga se savjetuje načelnicima i narodnim zastupnicima da budu primjer drugima, te da se u svečanim prigodama odijevaju *po narodnu* (isto).

6.1. CRVENA KAPA

U tom procesu nacionalnog buđenja splitskih težaka jedan element nošnje postaje naročito popularan kao simbol hrvatskog identiteta.

Brojni su zapisi koji potvrđuju nacionalno i političko značenje crvene kape. Kako smo do sada vidjeli ono se spominje u dokumentaciji muzejskih primjeraka (*puntarska kapica*), kao i u terenskim zapisima iz tridesetih godina 20. stoljeća i kasnije.

Za razliku od toga Kovačić govori o dobnoj i svečanoj funkciji crvene kape, te o žalobnom značenju crne kape, ali ne navodi njihove političke konotacije (Kovačić 1971:31). Žalobno značenje crne kape također se spominje u katalogu *Obrisi jednog vremena*, uz napomenu da osamdesetih godina (19. stoljeća) ona počinje označavati pristaše Bajamontijeve stranke (Gamulin-Vidović-Mladineo 1965).

U analizi etnografskih izvora pokazalo se da je crvena kapa u obliku niskoga valjka bila jedna od varijanti pokrivala za glavu druge polovice 19., koja prevladava početkom 20. stoljeća. Stoga je rijetko zabilježena na likovnim prikazima.¹¹⁰ Ostale varijante kape bile su: crvena šiljasta kapa (*oštrica, na pincin, na pirju*), crvena kapa oblika kalote, crne i crvene s uzdignutim obodom (*osmica*), te crna kapa u obliku niskog valjka.¹¹¹ Stoga, uz tvrdnju da je crna kapa nestajala preslojavanjem žalobnog značenja političkim (Ivančić 1998:28), treba dodati da su i ostale varijante bile potisnute u novim prilikama. Tako su se promjene događale ne samo u boji, nego i u obliku kape.

Oblik niskog valjka, odnosno uspravnog oboda i ravnog tjemena, bio je rasprostranjen na gotovo cijelom području srednje Dalmacije. On se drži novijom varijantom arhaične crvene stožaste kape, koja je tipična za dinarsku nošnju, ali je zastupljena i u jadranskom području (Radauš-Ribarić 1975). Stoga prisutnost ovakve crvenkape u Splitu, kao centru srednje Dalmacije, ne iznenađuje.

Krajem 19. stoljeća crvena kapa je postala simbol *narodnjačkih* ideja u Splitu. Ona je sugerirana kao dio hrvatske narodne nošnje, koja se održala usprkos talijanskoj dominaciji. Krug oko *Narodne stranke* vidio je u njoj dokaz o hrvatskoj nacionalnosti onih koji je nose. U spomenutoj knjižici *Šilo za ognjilo*, Matas izravno povezuje crvenu kapu s hrvatskim običajima i jezikom. Sve to zajedno koristi kao dokaz o hrvatskoj nacionalnosti većinskog stanovništva Dalmacije.

Kapa se također valorizirala kroz romantični odnos prema narodnim vrijednostima, te je postala oznakom seljaka u Dalmaciji. Šime Ljubić vidio je njenu vrijednost upravo u oprečnom odnosu prema stranom gospodskom šeširu.¹¹²

Isprva sporadična zapažanja *narodnjaka* o crvenoj kapi kao dokazu hrvatske nacionalnosti, naročito su se popularizirala nakon njihove pobjede u Splitu. U *Pučkom listu* (1891.-1921. g.) ona se redovito spominje u tom smislu. Tako je u broju od 1. travnja 1897. godine objavljena pripovijetka, u kojoj se podrugljivim tonom govori

¹¹⁰ Najraniji je prikaz Focosija (sl. 2) na kojem je visoka crvena kapa u obliku krnjeg stošca, s dugom crnom kitom koja izlazi iz sredine tjemena dijela. Ova kapa podsjeća na *fes*. Drugi je prikaz crvene kape uspravnog oboda i ravnoga tjemena na skici Van Moera (sl. 9). Isti oblik kape, ali crne boje, naslikan je na glavi Arsenovićeveog *Muškarca iz Splita* (sl. 4). Jedini likovni prikaz muške splitske nošnje 19. stoljeća sa *žurkom*, na razglednici iz 1898. godine, nema ovaj oblik kape, već crvenu zaobljenu kapu (sl. 8).

¹¹¹ Vidi shematski prikaz na str. 63.

¹¹² "Dva naroda smo u jednom puku, kapa i klobuk nisu ista otačbina, valja klobuk da se pokloni kapi ..." (prema Novak 1965:252).

o onim Splićanima koji nose crne kape. U razgovoru između vlasnika dućana na Lučcu Stipuna Kaštelanca i Marka iz Poljica, prvi se žali da su neki splitski težaci zbog *talijanaša* zamijenili starinske crvene kape crnima, dok se drugi čudi zašto su to učinili ako im nitko nije umro.

U spomenutom članku *Naše narodne nošnje* naročito se žali zbog nestajanja crvene kape, kao važnog dijela hrvatske nošnje:

“Najviše nas boli što su mnogi pobacili naše krasne crvene kape... Umjesto hrvatskih crvenih kapa bogatiji nose pahuljaste i šarovite tugjinske kape, što uzimlju na dućanu, pa što misle, da im ne bi ljepše pristajala stara crvena visoka kapa zavrtaša” (*Pučki list*, 4. studenog 1897. g.).¹¹³

Nacionalno i političko značenje crvene kape također se često spominje u sjećanjima splitskih pučana *puntara*, objavljenima prvi puta 1932. godine.¹¹⁴ Frane Pilić (rođen 1874. godine) nosio je već kao dijete crvenkapu s trobojnicom i natpisom *Živjela Hrvatska*, koju je morao dobro čuvati dok je prolazio uz *tolomaše* (Gogala 1982:1052).¹¹⁵ I u sjećanjima drugih sudionika preporodnih zbivanja u splitskim predgrađima, crvena kapa se redovito vezuje uz političko značenje,¹¹⁶ pa na političkim skupovima označava Hrvate, odnosno *narodnjake*.¹¹⁷

To se značenje vjerojatno zadržalo sve do Prvog svjetskog rata, kada se mijenjala politička situacija, te je došlo do većih promjena socijalne strukture i tradicijskog života, koje je donio početak modernog razvoja grada.

Još 1919. godine zabilježeno je o splitskom težaku:

¹¹³ U članku se u više navrata spominju poljičke kape *zavrtaše*, kao primjeri narodne crvene kape. Po opisu (Ivanišević 1987:127) one su bile slične splitskim *osmicama*.

¹¹⁴ Vidi bilješku 99.

¹¹⁵ Isto je zabilježeno za novije kape u Poljicima: ”Na nikin, šta se kupuju u gradu, izvezena su slova sa grbon: ‘Živila Hrvatska’ ” (Ivanišević 1987:127).

¹¹⁶ “Prilikom srpsko-crnogorskog ustanka u Bosni 1877. godine otišao je Aržić u Cetinje na poziv crnogorskog konzula Ramadanovića, gdje je radio kao kovač za vojsku. Po njegovu povratku iz Crne Gore počele su se naručivati i nositi crnogorske kape na kojima su pisala slova ‘Ž H’. Nosili su ih i njima se ponosili” (Gogala 1982:1057).

¹¹⁷ Npr. kada je prvi gradonačelnik držao govor s prozora svoje kuće okupljeni *narodnjaci* bili su svečano odjeveni i nosili su crvenkape (Gogala 1982:1052).

“Težaku na glavi crven kapa, znak ilirstva, no to napominjem više radi kape nego radi glave ... Svoju djecu više školuju i po visokim školama, dok jednog dana polako i neopaženo ne postanu građani” (prema Kudrjavcev 1985:274).

Iz svega navedenog može se zaključiti da je crvena kapa imala važnu ulogu u hrvatskom narodnom preporodu u Splitu. Relativno jedostavna polarizacija na dvije političke strane pridonijela je tome da je boja muške kape postala njen izravni pokazatelj. Ona je bila prepoznata od *narodnjačke* inteligencije i njenih sljedbenika kao autentični element hrvatske nošnje, odnosno kao dokaz o nacionalnom identitetu splitskih težaka, pa tako i Splita kao hrvatskog grada. U tom smislu bila je politički sugerirana i poticana od strane onih koji su se zalagali za povezivanje Dalmacije s ostalim dijelovima Hrvatske.

6.2. ŽURKA

Za razliku od crvene kape, u navedenoj literaturi i izvorima o muškoj splitskoj nošnji, ovaj se odjevni predmet ne dovodi u vezu s nacionalnim i političkim značenjem. Na to ne ukazuju ni novija kazivanja, prema kojima su *žurku* odijevali i *tolomaši* i *puntari*.

Međutim, opis svečanosti otvaranja prvog pohrvaćenog razreda splitske gimnazije upućuje na *žurku* kao svečani dio nošnje određenog nacionalnog značenja.¹¹⁸

Posebno značenje *žurke* nazire se iz opisa splitskih pučana *puntara*. Tako se npr. spomenuti prvak Špiro Tomić, zvani *fra. Popica*, između ostalog:

“... nosio po ilirsku, tj. imao je hrvatsku surku s alamarima i šubaru”¹¹⁹ (Gogala 1982:1055).

Također i Ivan Penić, opančar iz Velog varoša:

“Nosio je uvijek crven-kapu i surku, a imao je bradu (bafu) poput Franje Josipa I” (isto:1058).

¹¹⁸ “Veliko bijaše narodno veselje kada smo nas nekoliko mališa u oktobru 1880. stupili u prvi pohrvaćeni razred splitske gimnazije. Svjesni smo i ponosni bili, da nosimo nacionalnu tečevinu i pobjedu. Bilo nas je većina sa sela i iz Varoša splitskoga, svi u surkama i crvenim kapicama, a bilo je i nekoliko gradske djece” (prema Kečkemet 1999:74).

¹¹⁹ Ovdje se vjerojatno radi o kapi *osmici* (*zavrtuši*).

U opisu promjena muške splitske nošnje nakon 1870. godine, između ostalog se navodi i produžavanje *koporana* i njegovo pretvaranje u *žurku*, te se povezuje naziv *žurka* s praslavenskom riječju *sorka* (Belas 1940:23).¹²⁰

Surka je bila jedan od elementa narodne nošnje sjeverne Hrvatske, koja je sredinom 19. stoljeća postala simbol nacionalnih ideja ilirskog preporoda. U doba europskog romantizma i u drugih naroda javljaju se slične ideje. Kao što u Hrvatskoj *surka* simbolizira nacionalne ideje, u Mađarskoj je to *atila*, u Srbiji *dušanka*, u Njemačkoj *Teutschen National-Kleidung* (Brenko 1994:23). Pitanje odabira između *surke* i *fraka* postalo je, u zagrebačkoj sredini, naročito važno kao pokazatelj pripadnosti i podrške domaćim nacionalnim težnjama ili stranim utjecajima.¹²¹ *Surka* je još dugo ostala simbol hrvatskog preporoda.¹²²

Ovaj odjevni element također je bio poznat kao dio vojničkih uniformi nekih europskih zemalja (isto:22). Tako je *surka* u 19. stoljeću bila prisutna u odjeći različitih socijalnih slojeva: u narodnim nošnjama panonske Hrvatske, u vojničkim konjaničkim uniformama, te u ilirskoj nacionalnoj odjeći.¹²³

Za razliku od preporoditelja sjeverne Hrvatske koji prihvaćaju *surku* kao element nošnje u vlastitom svečanom odijevanju, narodnjaci u Dalmaciji i Splitu uglavnom ostaju u svojim građanskim odijelima. Prema objavljenim fotografijama¹²⁴ tek su Luka Botić, koji

¹²⁰ Riječ *sorka* nije zabilježena u Akademijinom *Rječniku*... Ovdje se slično objašnjavaju pojmovi *surina* i *surka*. Tako je *surina* vrsta haljine *sure* boje, zabilježena u Lici i drugima krajevima Hrvatske. *Surka* je također vrst haljine, odnosno kaputa. To je bilo: "odijelo stare gospode hrvatske od skrleta; kasnije i od sukna s gajtanima, nalik na magarsku atilu; der Leibrock; sada bijel narodni haletak iskićen vezenim ružama (u Podravini gorne Hrvatske); u Slavoniji bio je selački gun od jarine s rukavima" (Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, 1959).

¹²¹ Nakon prvog vala oduševljenja za elemente hrvatske nošnje, njihov utjecaj opada i ponovo se vraća. Nakon ustava iz 1860. godine *surke*, *zrinjke*, *bunde*, *tijesne hlače* i *hrvatske čizme* prodaju se u obrtničkim radionicama i prodavaonicama u Zagrebu. Na Sabor 1861. godine gotovo svi su došli u narodnoj nošnji (Brenko 1994:24).

¹²² Ona je npr. dio odjeće nekih likova na svečanom zastoru HNK u Zagrebu, kojeg je 1895. godine naslikao Vlaho Bukovac, a čija je reprodukcija i danas popularna pod nazivom *Hrvatski preporod*.

¹²³ Ipak se međusobno razlikuju krojem i ukrasom. *Surka* kao dio panonske nošnje ravno je krojena i najčešće ukrašena suknenim aplikacijama i vunanim gajtanima, dok je ona vojnička i ilirska zvonolika, stegnuta u struku i bogatije ukrašena srebrnim ili zlatnim vezom i gajtanima.

¹²⁴ To su fotografije iz knjiga *Povijest Splita III* G. Novaka (1965), te *Narodni preporod u Splitu* D. Kečkemeta (1999). Zatim jubilarni *Narodni list* iz 1912. godine.

veći dio svoga radnoga vijeka provodio u Đakovu, te Ivan Danilo koji je djelovao u Zadru, prikazani odjeveni u *surku*. Čini se da splitski preporoditelji nisu svojim primjerom u odijevanju znatnije utjecali na pojavu *žurke* u splitskoj nošnji. Stoga ih je i *Pučki list* još 1897. godine poticao da prihvate nošnju kao svečanu odjeću:

“...načelnici i narodni zastupnici koji se radnim danom nose europski kao svi izučeni ljudi, u svečanim prigodama na općinskim sjednicama i u saborima imali bi biti obučeni po narodnu, neka se znade otkle su i što su” (*Pučki list*, 4. studenog 1897.g.).

U međuvremenu *žurka* se već pojavljuje kao dio svečane nošnje splitskoga težaka. Čini se da bi njena pojava mogla biti vezana za razdoblje oko 1870. godine, kada Belas bilježi veće promjene u muškoj nošnji.

To je bilo vrijeme prvih okupljanja Varošana za narodnu ideju (Gogala 1982:1050). U političkom smislu, tih se godina Bajamonti sve jasnije izjašnjavao protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, te postajao otvoreni *autonomaš*. S druge strane, tada se naporima *Narodne stranke* osnovala *Prva pučka dalmatinska banka*, koja je pokušavala materijalno pomoći siromašnim slojevima, te društvo *Slavjanski napredak* koje je okupljalo splitske težake, a u svom djelovanju pratilo i sva zbivanja u banskoj Hrvatskoj.¹²⁵ Konačno, možda je i posjet Bana Josipa Jelačića Splitu i Dalmaciji (1851. godine), svečano odjevenog u *surku*, mogao imati određenog odjeka.¹²⁶

Istovremeno se u splitskim predgrađima odvijala reakcija na političke događaje. *Puntari* su se okupljali po kućama, te su se kretali u grupama štiteći se od gotovo svakodnevnih napada *tolomaša*. Iako

¹²⁵ Npr. 1880. godine u *Napretku* su se sakupljali doprinosi za postradale u potresu, koji je te godine pogodio Zagreb (Kečkemet 1999:78).

¹²⁶ O popularnosti Bana Jelačića u Splitu govori pjesma nepoznatog autora:

"Stvoritelja Boga
Na pomoć zvati!
Banu Jelačiću
Vaja falu dati!
Zašto je dostojan
Poštenja i dike
Falimo ga, braćo,
Svi skladno uvike!
I mađara vruga
Strti on pomože;
Jelačića Bana
Poživi nam Bože" (prema Belas 1940:28-29).

su neki od njih bili u kontaktu s *narodnjacima*, oni su uglavnom samostalno organizirali širenje preporodnih ideja u predgrađima. Tako je npr. Špiro Tomić, u težačkoj kući Mate Reića Mikele, otvorio školu za težake, gdje ih je učio čitati i pisati, te im čitao narodne pjesme (Gogala 1982:1056). Zabilježeno je i pjevanje pučkih domoljubnih pjesama, kao npr. spomenutog Špire Tomića, te autora Luke Vukasovića.¹²⁷ U *Pučkom listu* objavljen je niz pjesmama Jure Knapića i drugih manje poznatih autora.¹²⁸

Postojalo je, dakle, određeno kulturno i političko ozračje u splitskim varošima, koje je moglo pogodovati promjenama težačke nošnje. Ono je bilo dijelom opće političke klime, u kojoj se Dalmacija sve više povezivala s drugim područjima Hrvatske, a prvenstveno sa Zagrebom kao centrom. U tom kontekstu oblikovala se splitska *žurka*, promjenama postojećeg *koporana*, a pod utjecajima građanske nacionalne odjeće.

Isprva se *koporan* mijenjao u detaljima; naglašavao se vratni otvor, ukras crvenim resama i gajtanima zamjenjivao se *alamarima*, te se produžavao. Uz promjene oblika mijenjali su se materijali i način izrade; od jednostavno krojenog i šivanog suknenog *koporana*, do krojački zahtjevnih *žurki* od finijih tvorničkih materijala. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća ovakva *žurka*, koja se oblikom i materijalom udaljila od radnog *koporana*, bila je obavezni dio svečane muške nošnje.

Za razliku od crvene kape koju su sugerirali *narodnjaci*, a koja je imala suprotno značenje u crnoj kapi, u slučaju *žurke* ne može se govoriti o izravnom političkom simbolu. Vjerojatnije je da se ovdje radilo o mijenama potaknutima kompleksnijim ekonomskim i društvenim promjenama, odnosno razvojem tradicijske kulture prema pučkoj varijanti. Naime, *žurka* je očito bila modernizirani odjevni oblik starijeg *koporana*. Ona je također bila svečani odjevni predmet s istaknutim funkcijama identifikacije socijalnog i ekonomskog statusa.

¹²⁷"Neka vam kažem, braćo, radosti naša,
Da u Splitu nema više tih tolomaša,
Padoše im glave, padoše lacmani,
Sada u Splitu vladaju Slavjani" (prema Gogala 1982: 1056).

¹²⁸ Npr. početna kitica pjesme objavljene u prvom broju *Pučkoga lista*, koju je napisao J. Knapić:

"Zdravo braćo varošani,
Manušani i Lučani,
Zdravi, splitski svi težaci,
Vi Hrvati veseljaci!"

O tome: Vidović 1975, Morović 1975.

Stoga je *žurka* posredni pokazatelj socijalnih i ekonomskih težnji splitskoga težaka, odnosno početka njegova sudjelovanja u društvenom, pa tako i političkom životu grada. Prihvaćanje građanskih utjecaja u muškoj nošnji ukazuje na završnu fazu dokidanja vjekovne izolacije predgrađa od urbane jezgre. Tako se mijena *koporana* u *žurku* realizira preplitanjem elemenata tradicijske i urbane kulture, u kojem su ovi posljedni sve više prevladavali.

Na razglednici iz oko 1898. godine, kojom se šalje *Pozdrav iz Dalmacije*, sa zvonikom sv. Duje u pozadini, među ostalima prikazana je i splitska nošnja u kojoj je muškarac odjeven u *žurku* (sl. 8, 18). No, izrazito nacionalno značenje splitske muške nošnje, odnosno njene crvenkape i *žurke*, vidljivo je na razglednici iz oko 1911. godine (sl. 19). U središnjem medaljonu je zgrada Hrvatskog sokolskog doma u Splitu, a likovi u odorama mogu se razlikovati kao: glazbenik, vatrogasac, težak, radnik, *sokolaš*, i ponovo glazbenik. Težak-pučanin odjeven je u crnu *žurku*, s crvenom kapom na glavi, te lentom s hrvatskom trobojnicom. Na fotografiji *Sveslavenskog mitinga* na Bačvicama u Splitu 1908. godine (sl. 20), u prvim redovima stoje dječaci u pučkim nošnjama, koje se upravo *žurkama* i kapama razlikuju od građanskih odijela, ali i od nošnji seljaka iz Zagore.

Sve to upućuje na moguće nacionalno značenje *žurke*, koje treba ispitati i u drugim područjima primorske Dalmacije, u kojima je zabilježena kao dio svečane nošnje s početka 20. stoljeća.¹²⁹

¹²⁹ Kazivači navode sličnost splitske nošnje (sa *žurkom*) onoj u Vranjicu, Kaštelima, Trogiru i otoku Šolti. Ivanišević bilježi noviju pojavu *zurke* u Donjim Poljcima (Ivanišević 1984:131). Također je zabilježena na fotografiji *Mladenaca iz Podgore* (kraj Makarske) s početka 20. stoljeća (Katalog izložbe *Narodne nošnje Makarskog primorja*, Gradski muzej Makarska 1999.), te na fotografijama nošnje iz Podstrane (objavljene u: Čulinović-Konstantinović 1991).

7. ZAKLJUČAK: NOŠNJA SPLITSKIH VAROŠANA U PROCESU NACIONALNE IDENTIFIKACIJE

Vidjeli smo kako sama analiza etnografskih izvora o nošnji splitskoga težaka pokazuje morfološke razlike, odnosno potvrđuje nekoliko oblika odjevnih elemenata druge polovice 19. i njihovu redukciju prema početku 20. stoljeća, ali nije dostatna za pokušaj interpretacije uočenih mijena. Dosadašnji opisi oblika nošnje, odnosno njihovih promjena, koji su se pratili u linearnom razvoju od arhaičnih do onih koji se moderniziraju i time nestaju, promatrali su nošnju kao predmet ruralne kulture izolirane od ostalih društvenih i političkih zbivanja. Stoga su se njena značenja promatrala isključivo unutar tradicijske kulture, odnosno zajednica karakterističnih po načinu usmene komunikacije.

Splitska je nošnja, kao način odijevanja težačkog stanovništva gradskih predgrađa, zahtijevala drugačiji pristup. Ovdje se nošnja nije promatrala samo kao način odijevanja uže društveno-kulturne grupe, već i u odnosu prema modalitetima odijevanja šire društvene zajednice u vremenu njene nacionalne integracije, što je usmjerilo istraživanje prema širem kulturnom, socijalnom i povijesnom kontekstu.

Sažeti prikaz kulture splitskih predgrađa omogućio je uočavanje tradicijske osnove, koja se zahvaljujući mogućnostima što proizlaze iz blizine grada, u promatranom razdoblju realizirala kao pučka varijanta. Iako se s gledišta urbane kulture uočila određena statičnost, u poređenju s okolnim ruralnim područjima pučka kultura Splita pokazala je dinamičan karakter.

Istraživanja socijalnog konteksta potvrdila su mijene od težačko-veleposjedničkih društvenih odnosa do veoma složene socijalne stukture, u kojoj značajno mjesto zauzimaju obrtnici. Također se prema kraju stoljeća povećavao broj drugih zanimanja, te posjednika i građana. Karakteristično je da su se sada težaci, uz osnovnu djelatnost obrade zemlje, sve više paralelno bavili i drugim poslovima.

Političke prilike u Splitu druge polovice 19. stoljeća, bile su obilježene neprestanom borbom između pristaša pripojenja Dalmacije Hrvatskoj i onih koji su bili za njenu autonomiju, a koje nisu prestajale ni nakon pobjede *Narodne stranke* na općinskim izborima 1882. godine. Povijesna istraživanja bilježe naklonost splitskih težaka gradonačelniku Bajamontiju, koji je kao vođa *Autonomističke stranke*, bio protiv sjedinjenja.

Istraživanje literature o narodnom preporodu u Splitu ipak je ukazalo na jedan dio nacionalno svjesnih splitskih težaka, koji su bili pristaše sjedinjenja s Hrvatskom. Tako se pored dosada uvriježenog stava o konzervativnom odnosu splitskog težaka prema modernom nacionalizmu 19. stoljeća, otkrila i ona druga slika pučana *puntara*, koji su na svoj način sudjelovali u procesu nacionalne identifikacije. To su potvrdile i mijene nekih elemenata splitske muške nošnje, koji sada označavaju političku i nacionalnu pripadnost, te ukazuju na procese njene urbanizacije.

Nošnja splitskih varošana interpretirala se kao folklorna pojava, koja se prilagođavala novim okolnostima, te je imala određeno značenje u procesu nacionalne identifikacije. Crvena kapa, kao element narodne nošnje, bila je prepoznata kod dalmatinske *narodnjačke* inteligencije kao nacionalni simbol, te je postala izravni pokazatelj političke pripadnosti. Za razliku od toga *žurka*, koja se oblikovala promjenama *koporana*, prihvaćala se kroz težnju za približavanjem građanskom načinu života, koji je u promatranom razdoblju sadržavao određene nacionalne konotacije.

Stoga su *crvena kapa* i *žurka* izdvojene kao primjeri procesa kojima se vršio odabir kulturnih elemenata, te njihova reinterpretacija u novom kontekstu. Oni su se promatrali kao pojave određenog značenja u konkretnim uvjetima, koji su utjecali na održavanje postojećih ili recepciju novih elemenata.

Na morfološkoj razini potvrđene su postepene mijene postojećih elemenata tzv. dinarske nošnje (stožasta crvenkapa, *koporan*), koje su bile specifične za pojedini odjevni ili ukrasni element. Procesi njihovih mijena nisu se mogli ograničiti na jednosmjerni ili linearni razvoj, a još manje generalizirati kao jedinstveni razvoj nošnje. Tek u određenim uvjetima, višestruki i raznovrsni poticaji mogli su aktivirati pojavu nekih odjevnih oblika i njihovih značenja.

Uz promjene oblika i materijala splitske muške nošnje odvijala se i mijena funkcija, što je potvrdilo njihovu međuovisnost. Sada su u strukturi funkcija prevladale one označavanja političkog i nacionalnog identiteta, te socijalnog položaja. Crvena kapa, koja je u dinarskom kulturnom okruženju sadržavala dobna i spolna značenja, u novom kontekstu slijedom društveno-političkih zbivanja, poprimila je suvremeno značenje i postala nacionalni simbol. *Žurka* je uz estetsku funkciju, koja se vezivala na onu svečanog *koparana*, sadržavala istaknutu funkciju identifikacije socijalnog statusa, a donekle i označavanja nacionalne pripadnosti.

Promatranje načina odijevanja splitskog težaka obzirom na nove funkcije nošnje u hrvatskom nacionalnom pokretu 19. stoljeća, omogućilo je sagledavanje procesa njene urbanizacije kao kulturnog procesa, koji je nije dokinuo, već joj je pridodao nove dimenzije. Specifičan proces urbanizacije splitske muške nošnje krajem 19. stoljeća bio je povezan s političkim i nacionalnih zbivanjima u Splitu, a time posredno i s ranijim ilirskim preporodom. Taj posredni utjecaj nije imao većeg odjeka u načinu odijevanja preporodne građanske inteligencije, već upravo među splitskim pučanima.

Određeni utjecaji splitskih *narodnjaka* iskazivali su se kroz valorizaciju narodne nošnje, koja je uz jezik, bila potvrda hrvatskog nacionalnog identiteta. Uz njihovu podršku i političke prijedloge, naročito u slučaju crvene kape, oblikovala se svečana nošnja splitskih težaka.

Osim tih vanjskih poticaja koji su dolazili odozgo, u ovom je slučaju određenu ulogu imao i tzv. neformalizirani nacionalni identitet (Frykman 1995). On se iskazivao kroz upotrebu “nacionalnih motiva” u svakodnevnom životu, te je bio unutarnji poticaj razvoju nacionalnog pokreta. No, pojam nacionalnog u svakodnevici bio je prožet s onim na simboličkoj razini, pa pokazuje znatnu povezanost s formaliziranim i institucionaliziranim nacionalizmom.¹³⁰

Analiza oblika, materijala i funkcija muških kapa i haljetaka potvrdila je pripadnost splitske nošnje hrvatskoj tradicijskoj kulturi, a njihove promjene ukazale su na sudjelovanje splitskih težaka u procesu nacionalne identifikacije. Time se otvorila jedna do sada slabo obrađena tema iz povijesti Splita, kao povijest kulture anonimnih ljudi splitskih predgrađa, koja može upotpuniti onu poznatih ličnosti i događaja, te ukazati na skrivene kulturne procese.

Konkretno, pokazalo se da nisu svi splitski težaci bili pristaše Bajamontija, te da epizoda njihove političke povezanosti s *talijanašima* nije presudnije utjecala na pučku kulturu Splita. Upravo suprotno, muška se nošnja mijenjala u skladu s artikulacijom hrvatskih nacionalnih težnji. Tako je promatranje nošnje u odnosu na

¹³⁰ Razlikovanje dva nivoa nacionalnog, na razini ideologije i na razini svakodnevice, koje Frykman objašnjava na skandinavskom primjeru, ovdje se teško može primjeniti. U ovom slučaju oni izgledaju toliko isprepleteni da ih je nemoguće odvojeno promatrati. Čini se da je razlog tomu retrospektivni pogled na folklornu pojavu, koja se time zahvaća tek djelomično i interpretira s motrišta sadašnjosti. Zbog toga se Frykmanovo razlikovanje formaliziranog i neformaliziranog nacionalnog identiteta čini prikladnijim za promatranje recentnih pojava, u kojima se mogu uočiti i naizgled nebitni detalji, dakle oni koje ne bilježi povijest.

politička zbivanja u gradu, a posredno i u Hrvatskoj, omogućilo interpretaciju njenih mijena kao proces urbanizacije, koji uključuje i nacionalnu identifikaciju.

Ovakva interpretacija splitske nošnje ide dalje od njene deskripcije, te je nastoji sagledati kao dio hrvatske kulture i povijesti. Ona također otvara pitanja o splitskoj nošnji danas.

8. POST SCRIPTUM: SPLITSKA NOŠNJA KRAJEM 20. STOLJEĆA

Uz proces rekristinizacije u Hrvatskoj krajem osamdesetih godina 20. stoljeća (Rihtman-Auguštin 1990), odvijala se i popularizacija narodne nošnje. Ona je bila potaknuta najnovijim valom nacionalne identifikacije, te je izbila u prvi plan tijekom Domovinskog rata.

U Splitu se tako 1991. godine revitalizira proslava zaštitnika grada sv. Duje, a u svečanoj povorci javljaju se gradski čelnici odjeveni u splitsku nošnju. Od tada do danas mladići i djevojke u splitskim nošnjama redovito su glavni likovi u procesiji (sl. 21).

Ove nošnje zapravo su replike koje se svode na bijelu košulju, crno odijelo što uz hlače ima odgovarajuću *žurku*, crveni pojas i crvenu kapu. Za ovu priliku dodaje se još jedan ukras, suvenirski bijeli šal s otisnutim likom sv. Duje, koji se nosi oko vrata. Crvenkapa i bijeli šal poklanjaju se političkim čelnicima koji službeno sudjeluju u proslavi *Sudamje*, a koji ih jednostavno dodaju na svoja odijela i nose za vrijeme blagdana (sl. 22, 23).

Gradonačelnik Splita pojavljivao se u tzv. splitskoj nošnji i u drugim svečanim prilikama. Zahvaljujući kreacijama autora Gene (iz Trogira) koji je stilizira kao tzv. hrvatsko odijelo, ova *ilirska nošnja*, kako je neki Splićani nazivaju, postaje veoma popularna. Za razliku od te visoke mode, prodaja crvenih kapa susreće se kod uličnih prodavača za vrijeme *Sudamje* (sl. 24).

Današnja se splitska nošnja manifestira, dakle, izvan svoje sredine. Ona se prenosi na scenu, u novi politički život, te se komercijalizira, pri čemu se realizira kao pojava *folklorizma*. U skladu sa suvremenim funkcijama ona više nije tradicijska svečana nošnja, već se reinterpreтира kao vrsta folklornog kostima koji sadrži nova značenja i poruke.

9. LITERATURA

Andrijić, Marko i Mihovil Vojnović. 1998. *Hrvatski narodni preporod u Splitu*. Katalog izložbe. Split: Muzej grada Splita.

Alaupović-Gjeldum, Dinka. 1994. "O tradicijskoj nošnji drniškog kraja". *Etnologica Dalmatica* 3: 23-36.

Alaupović-Gjeldum, Dinka. 2000. "Izveštaj poglavara Rehe o prilikama u splitskom okrugu u godini 1822.". *Etnologica Dalmatica* 9: 41-62.

Baras, Frano. 1982. "Teror splitskih autonomaša". *Mogućnosti* XXIX, 1-12: 973-990.

Belamarić, Joško i Duško Kečkemet i Ante Jelavić. 1995. *Split sa starih razglednica*. Pula: Harta.

Belas, Ante. 1940. *Duša splitskoga Varošanina u prošlosti*. Split.

Begonja, Ilda i Jelena Gamulin i Zdenka Palčić. 1982. "Splitske varoši u drugoj polovici 19. stoljeća". U: *Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882*. Ante Sapunar, ur. Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 120-128.

Bezić-Božanić, Nevenka. 1982a. "Stanovništvo Splita 1882.". U: *Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882*. Ante Sapunar, ur. Split: Društvo prijatelja kulturne baštine, 85-96.

Bezić-Božanić, Nevenka. 1982b. "Svakodnevni život u Splitu između sedamdesetih i devedesetih godina prošlog stoljeća". *Mogućnosti* XXIX, 1-12: 1109- 1120.

Bogatyrev, Peter. 1937. "Funkcie kroja na Moravskom Slovensku". *Spisy narodopisneho odboru Matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine*, sv.1.

Bonifačić, Vjera. 1994. "Lace production on the island of Pag, Croatia, from 1900 to the present". *Etnološka tribina* 17: 139-151.

Bonifačić, Vjera. 1997a. "Ethnological Research in Croatia: 1991 to 1940". *Narodna umjetnost* 33/2: 239-263.

Bonifačić, Vjera. 1997b. "O polisistemske teoriji, folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanju tekstila". *Narodna umjetnost* 34/2: 137-151.

Božić-Bužančić, Danica. 1982. *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*. Split: Školska knjiga.

Božić-Bužančić, Danica. 1992. "Splitska predgrađa i polja XVIII. stoljeća u usporedbi s katarstarskim podacima polovice XIX. stoljeća". U: *Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*. Split: Historijski arhiv Split, 39-59.

Božić-Bužančić, Danica. 1995. *Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu*. Split: Književni krug, Povijesni arhiv u Splitu, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Braica, Silvio. 1994. "Skica pučkih običaja u splitskim varošima". *Etnološka tribina* 17:167-177.

Braica, Silvio. 1998. "Retorikom Starih u Carstvu Znakova". *Etnologica Dalmatica* 7.

Braica, Silivo. 2000. *90 godina Etnografskog muzeja Split*. Katalog izložbe. Split: Etnografski muzej Split.

Brenko, Aida. 1994. "O modi i narodnoj nošnji". U: *Zagrebačke uspomene - etnografske slike grada*. Katalog izložbe. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb, 21-34.

Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude*. Zagreb: Školska knjiga.

Carić, Antun Ilija. 1899. "Folklorističke bilješke iz Dalmacije". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XI.: 178-186.

Čapo Žmegač, Jasna. 1994. "Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji". *Etnološka tribina* 17: 7-23.

Čapo Žmegač, Jasna. 1998. "Seoska društvenost". U: *Etnografija. Svadban i blagdan hrvatskog puka*. Zagreb: Matica hrvatska, 251-295.

Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1991. "Podstrana - zapažanja o životu i obitelji". U: *Podstrana - od davnine do naših dana*. Podstrana: Podstranska rivijera, 195-229.

Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1997. "Splitski pučani Župe Sv. Petra, Lučac-Manuš". *Radovi Hrvatskog društva folklorista* 5-6: 151-167.

Duplančić, Arsen. 1998. "Bilješke uz mapu Splitska narodna nošnja". U: *Spli'ska grandeca*. Katalog izložbe. Split: Etnografski muzej Split, 37-44.

Duplančić, Jerolim. 1999. *Ma, ko govori da sam šempjast!?* Split: Naklada autora.

Frykman, Jonas. 1995. "The Informalization of National Identity". *Ethnologia Europaea* 25: 5-15.

Gamulin, Jelena i Žarka Mladineo i Ilda Vidović. 1965. *Obrisi jednoga vremena*. Katalog izložbe. Split: Etnografski muzej Split.

Gareljić, Tatijana. 1999. "Narodne nošnje Makarskog primorja". U: *Narodne nošnje Makarskog primorja*. Katalog izložbe. Makarska: Gradski muzej Makarska, 41-90.

Gavazzi, Milovan. 1935. "Iz biologije narodne nošnje". U: *Hrvatsko kolo XVI*. Zagreb: Matica hrvatska, 126-141.

Gavazzi, Milovan. 1944. *Hrvatska narodna umjetnost*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.

Gavazzi, Milovan. 1973. "Prikazi knjiga: P.G.Bogatyrev, Voprosy teorii narodnogo iskusstva, Moskva 1971; Petr Bogatyrev, Souvislosti tvorby. Cesty k strukture lidove kultury a divadla, Praha 1971." *Narodna umjetnost* 10: 394-396.

Grabovac, Julije. 1982. "Triumf narodne misli u Splitu, odlučna prekretnica u procesu hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji". *Mogućnosti XXIX*, 1-12: 947-963.

Godina 1848. u Hrvatskoj. 1998. Katalog izložbe. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.

Gogala, Nada. 1982. "O splitskim pučanima puntarima". *Mogućnosti* XXIX, 1-12: 1050-1058.

Gušić, Marijana. 1955. *Tumač izložene građe*. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb.

Hrvatski narodni preporod u Splitu 1882. 1982. Ante Sapunar, ur. Split: Društvo prijatelja kulturne baštine.

Ivančić, Sanja. 1998. "Sve splitske nošnje". U: *Spli'ska grandeca*. Katalog izložbe. Split: Etnografski muzej Split, 13-30.

Ivanišević, Frano. 1932. *Narodni preporod u Dalmaciji. Split u narodnoj borbi*. Split: Jugoslavenska Matica.

Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica, narodni život i običaji. Reprint izdanja JAZU iz 1906 i neobjavljena građa*. Split: Književni krug.

Kečkemet Duško. 1971. "Split u vrijeme djetinjstva Ivana Kovačića". U: *Suze i smij starega Splita*. Split, 7-10.

Kečkemet, Duško. 1992. "Skica za sliku Splita između dva rata". *Mogućnosti* 8-9-10: 636-642.

Kečkemet, Duško. 1999. "Hrvatski narodni preporod u Splitu. Zbivanja i likovi". *Glas Dalmacije. Revija Dalmatinske akcije* 14-16.

Koludrović, Aida. 1954. *Ženske varoške nošnje u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji*. Split: Etnografski muzej Split.

Kovačić, Ivan. 1971. *Suze i smij starega Splita*. Split

Kudrjavcev, Anatolij. 1985. *Vječni Split*. Split: Logos.

Makarovič, Marija. 1970-71. "Narodna noša". *Slovenski etnograf* XXIII-XXIV: 53-70.

Maroević, Ivo. 1993. *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

Milić, Livija. 1995/6. "Uskrсни običaji u Splitu i bližim lokalitetima". *Etnologica Dalmatica* 4-5: 139-150.

Morović, Hrvoje. 1975. "Pučki list". *Kulturna baština* 3-4: 33-35.

Novak, Grga. 1965. *Povijest Splita III*. Split: Matica hrvatska.

Obad, Stijepo. 1982. "Splitski težaci u narodnom preporodu". *Mogućnosti XXIX*, 1-12: 964-971.

Peričić, Šime. 1993. *Gospodarske prilike u Dalmaciji od 1797. do 1848*. Split: Književni krug.

Plenković, Ljubo. 1999. *Da se ne zaudobi*. Split: Logos.

Radauš-Ribarić, Jelka. 1973. *Vezak vezla...motivi narodnih vezova Hrvatske*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Radauš-Ribarić, Jelka. 1975. *Narodne nošnje Hrvatske*. Zagreb: Spektar.

Radić, Dinka. 1999. "Profesor Ante Belas, publicist i rodoljub". *Kulturna baština* 30: 345-358.

Regionalni prostorni plan kotara Split. 1961. Split: Urbanistički zavod kotara Split.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1976. "Razmišljanja o narodnoj nošnji i modi". *Narodna umjetnost* 13: 113-122.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. "Teorija o dvije kulture. Narodna kultura i civilizacijski proces" U: *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 47-70.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1990. "Metamorfoza socijalističkih praznika". *Narodna umjetnost* 27: 21-32.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 1991. "Istinski ili lažni identitet - ponovo o odnosu folkloru i folklorizma". U: *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Dunja Rihtman-Auguštin, ur. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 78-89.

Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Smith, Anthony D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Smodlaka, Josip. 1972. *Zapisi Dra. Josipa Smodlake*. Zagreb: Izdavački zavod jugoslavenske akademije.

Šegvić, Kerubin. 1930. *Luka Botić. Njegov život i njegova djela*. Zagreb: Matica hrvatska.

Šidak, Jaroslav i Mirjana Gross i Igor Karaman i Dragovan Šepić. 1968. *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga.

Uvodić, Marko. 1952. *Drugi libar Marka Uvodića Splitsanina*. Split: Slobodna Dalmacija.

Uvodić, Marko. 1995. *Novi libar*. Split: Zdravko Mužinić

Vidović, Radovan. 1971. "Dvije riječi o piscu i knjizi. Rječnik". U: *Suze i smij starega Splita*. Split. 11-12, 235-267.

Vidović, Radovan. 1975. "Splitski 'Pučki list' i slika života štokavske i čakavske Dalmacije na njegovim stranicama". *Čakavska rič* 1: 47-117.

Vidović-Begonja, Ilda. 1988. *Narodna nošnja Splita. Priručnik za rekonstrukciju nošnje*. Zagreb: Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske.

Vodopija, Milivoj. 1976. "Nošnja kao sustav funkcija i poruka". *Narodna umjetnost* 13: 155-160.

Vojnović, Branka. 1995. "Gavazzijevo određenje hrvatske narodne umjetnosti i mogućnosti daljnjega istraživanja". *Etnološka tribina* 18: 125-139.

Vojnović-Traživuk, Branka. 1998. "O narodnoj nošnji Splita". U: *Splis'ka grandeca*. Katalog izložbe. Split: Etnografski muzej Split, 31-35.

Vojnović-Traživuk, Branislava. 1999. "St. Domnius - Protector of Split". *Most / The Bridge* 1/4: 191-196.

Vojnović-Traživuk, Branka. 2000. "Skice Jana Baptista Van Moera u Etnografskom muzeju Split". *Etnologica Dalmatica* 9: 117-138.

9.1. IZVORI

- Arhiv Etnografskog muzeja Split:
 - Gamulin, Jelena. *Splitska nošnja* (EMS-T-12) i *Terenski zapisi Split* (EMS-T-47).
 - Koludrović, Aida. 1957, 1958, 1959. *Život i običaji u Splitu* (EMS-AK-37/a,b,c).
 - Konjihodžić, Mahmud. 1936. *Očigledno bilansiranje zrnima graška. Najstarije udruženje u Jugoslaviji: "Bratovština Sv. Križa"* (126-b).
 - Piteša, Tinka. 1934. *Podaci o splitskoj nošnji* (EMS-R-19-T.P.).
- Dokumentacija Etnografskog muzeja Split:
 - Inventarne kartice (XV/365, XV/162, XV/2252, XV/2253, XV/2255, XV/161, XVI/2070, XVI/2337, XV/2368, XV/165, XV/164, XV/2369, XV/217, XV/216, XV/163, XV/2256, XV/2257).
 - Knjiga inventara IV. (V/8741, V/8868, V/8723, V/8742, V/8749, V/8722, V/8653, V/8654, V/8672).
 - Fototeka i fotoarhiva (Split i splitska okolica).
- Mape grafika i crteža:
 - Splitska narodna nošnja*. 1998. Arsen Duplančić, ur. Split: Etnografski muzej Split.
 - Kaštelanska narodna nošnja*. 1999. Arsen Duplančić, ur. Split: Etnografski muzej Split i Kaštela: Muzej grada Kaštela
- Popularni tisak:
 - Jedinstvo*, Split: 21. prosinca 1894, 17. prosinca 1896, 26. svibnja 1899.
 - Narodni list (Il Nazionale)* 1862-1912, Zadar 1912.
 - Pučki list*, Split: svi brojevi godišta 1894.-1903.
 - Slobodna Dalmacija*, Split: 7. travnja 1988.

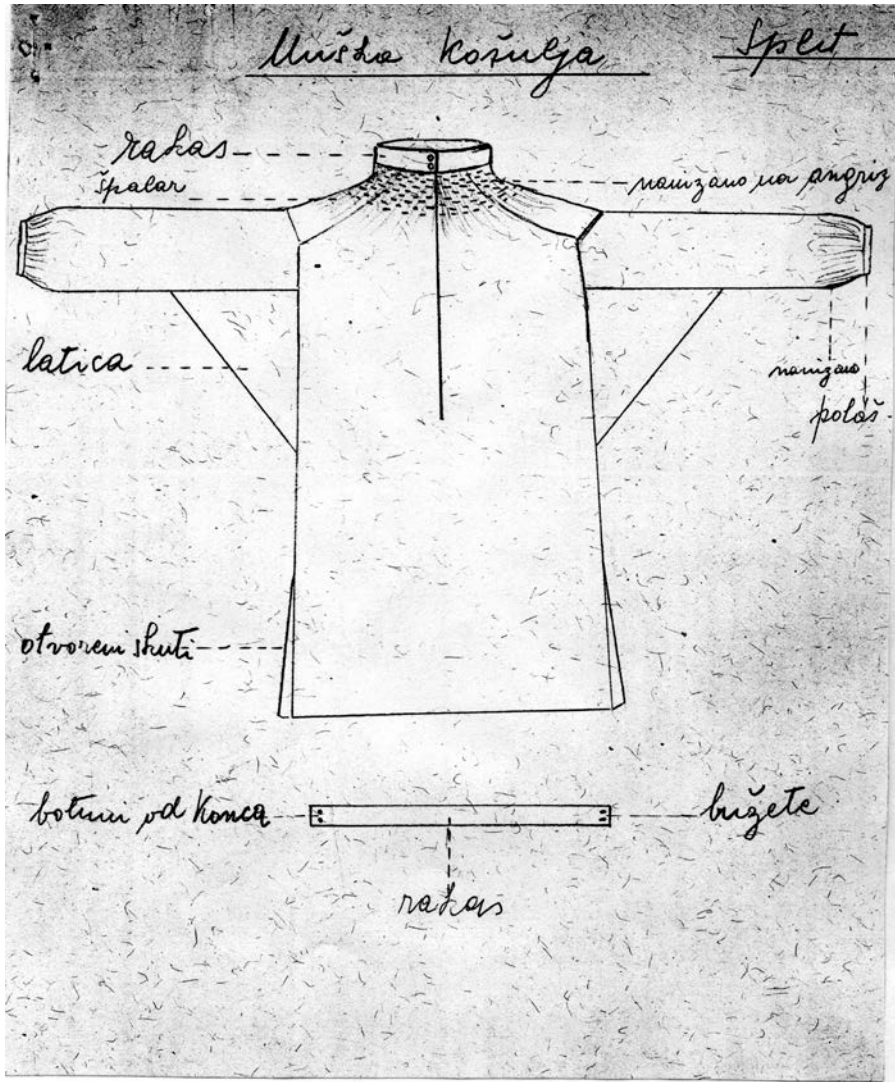
- Rječnici:
 - Anić, Vladimir. 1998. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber.
 - Klaić, Bratoljub. 1978. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
 - Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1959. Zagreb: JAZU, sv. 71.-1 sedamnaestoga dijela.

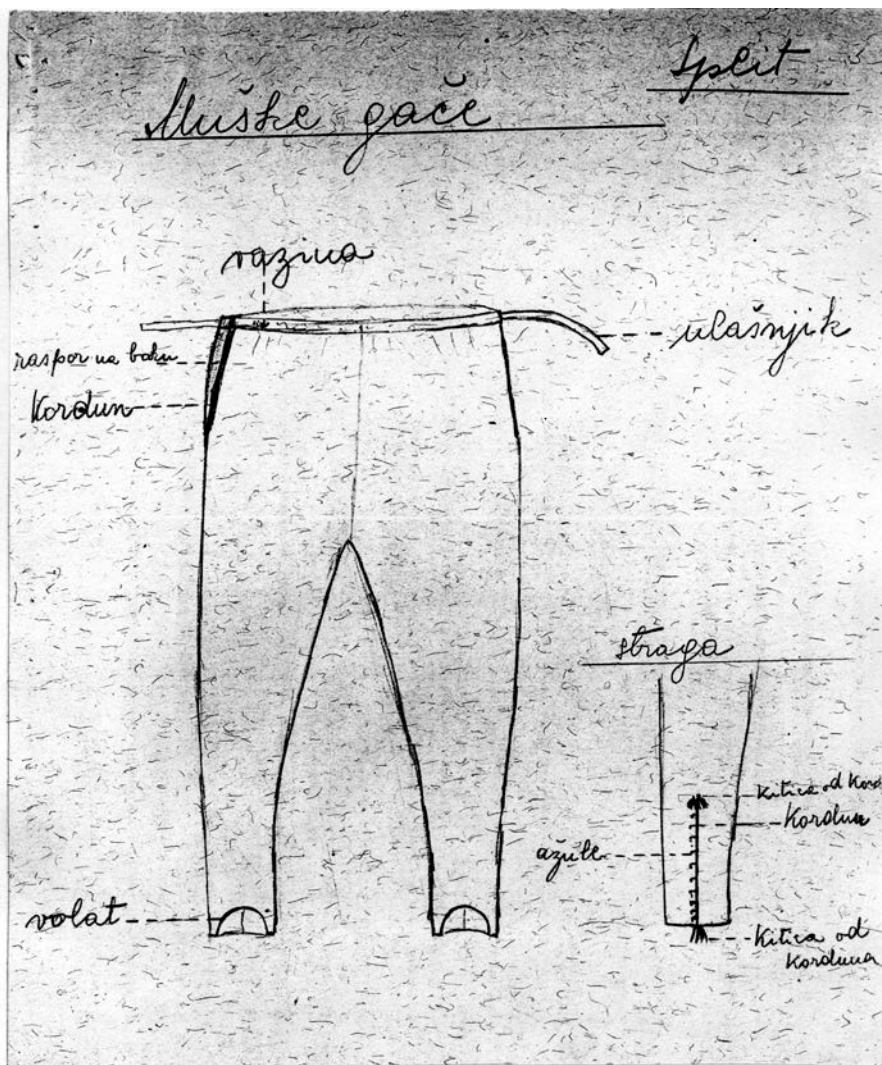
- Terenske bilješke:
 - Traživuk-Vojnović, Branka. 1999, 2000. *Muška nošnja Splita*. Kazivači: Jerolim Duplančić, Neda Jukić, Perislav Petrić, Volga Vrdoljak.

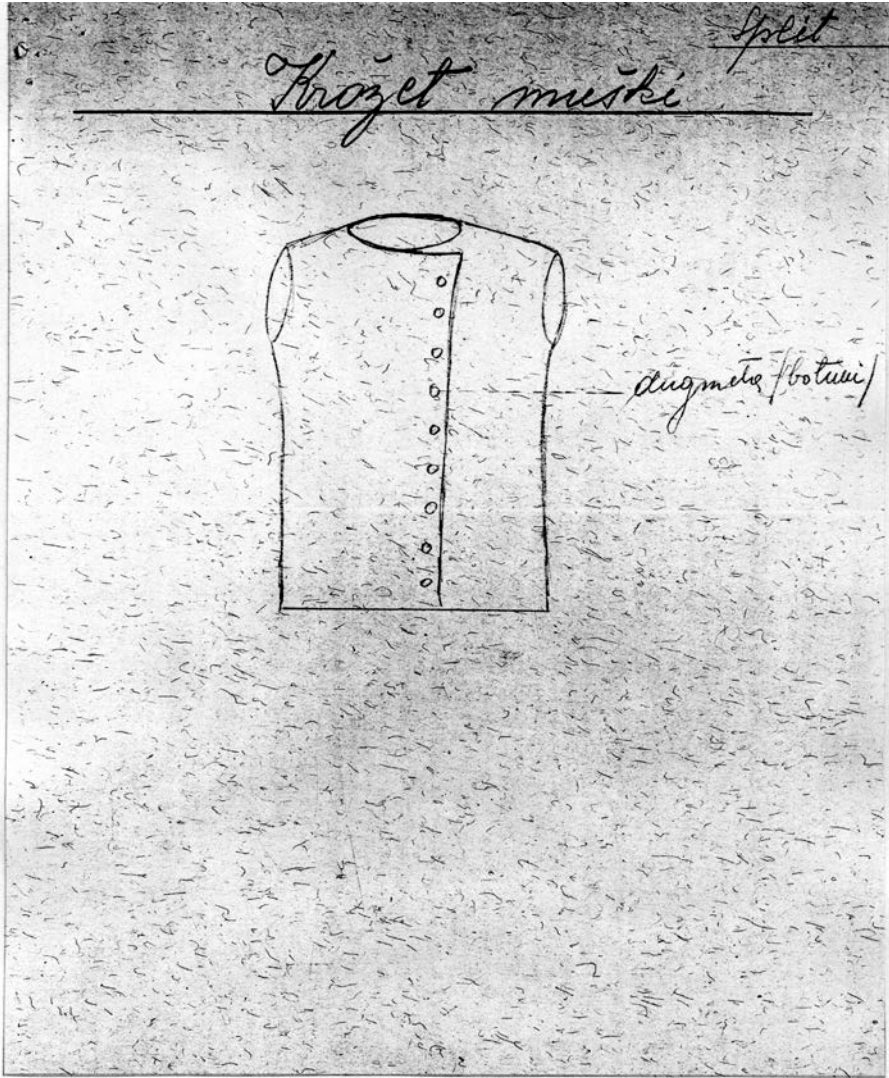
- Likovna zbirka Etnografskog muzeja Split:
 - Kopije akvarela Nikole Arsenovića (630:SLT;1480-1522).
 - Knjiga skica Jana Baptista Van Moera (630:SLT;1344).

10. PRILOZI

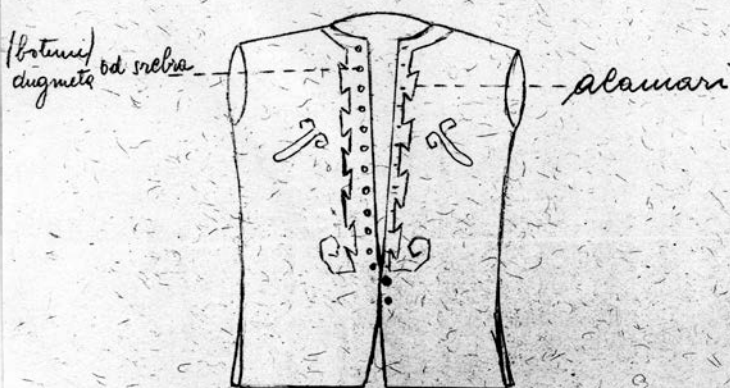
10.1. CRTEŽI TINKE PITEŠE IZ 1934. GODINE

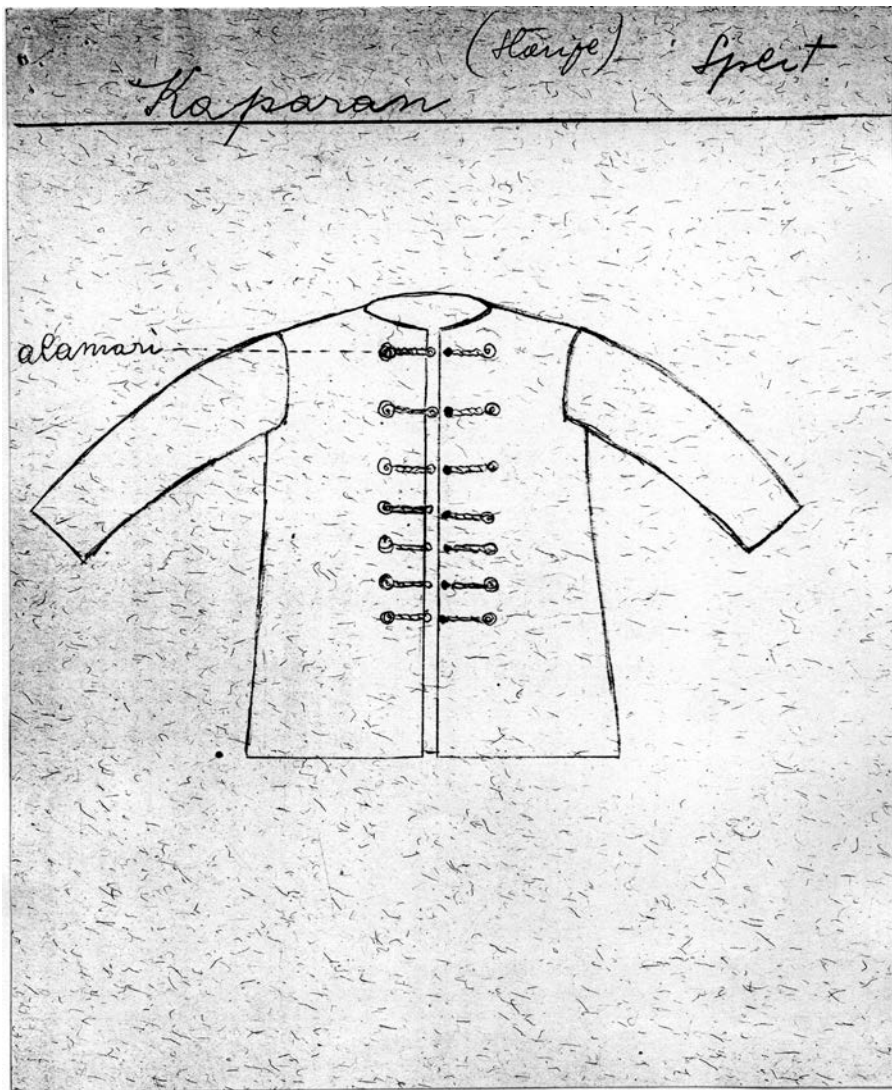

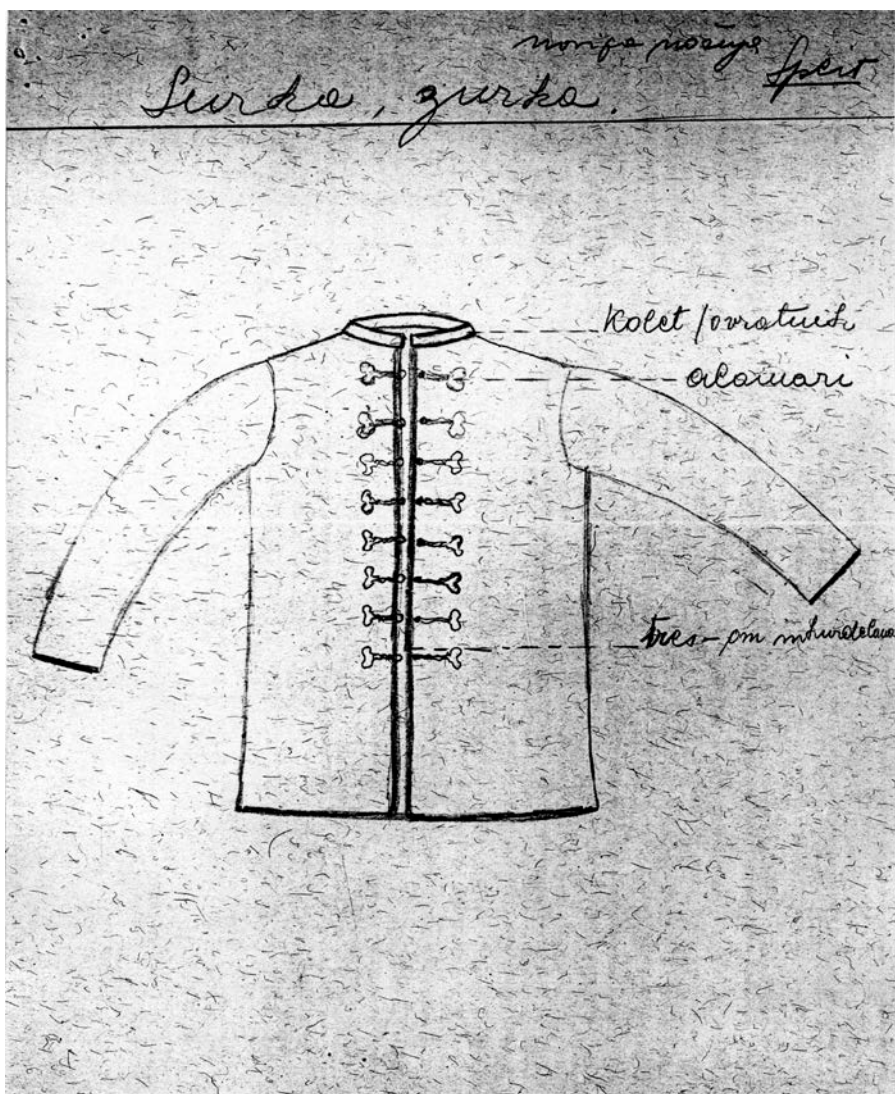

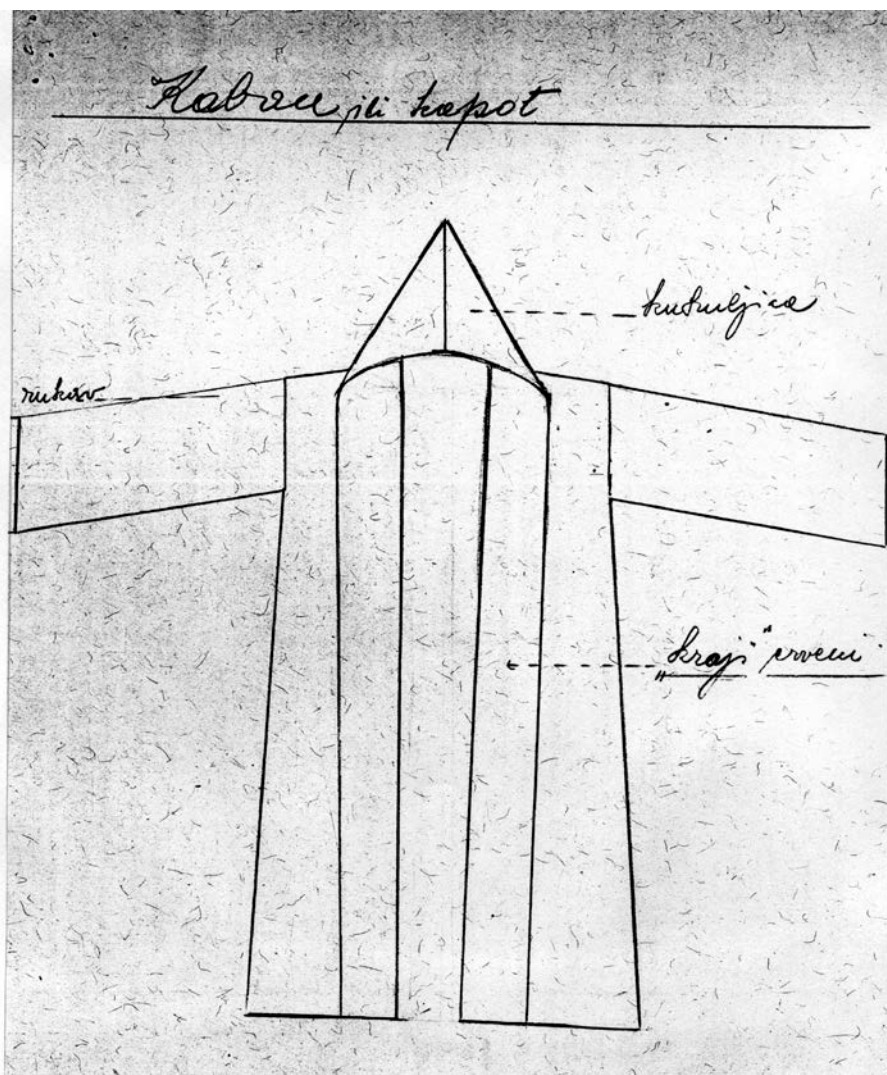

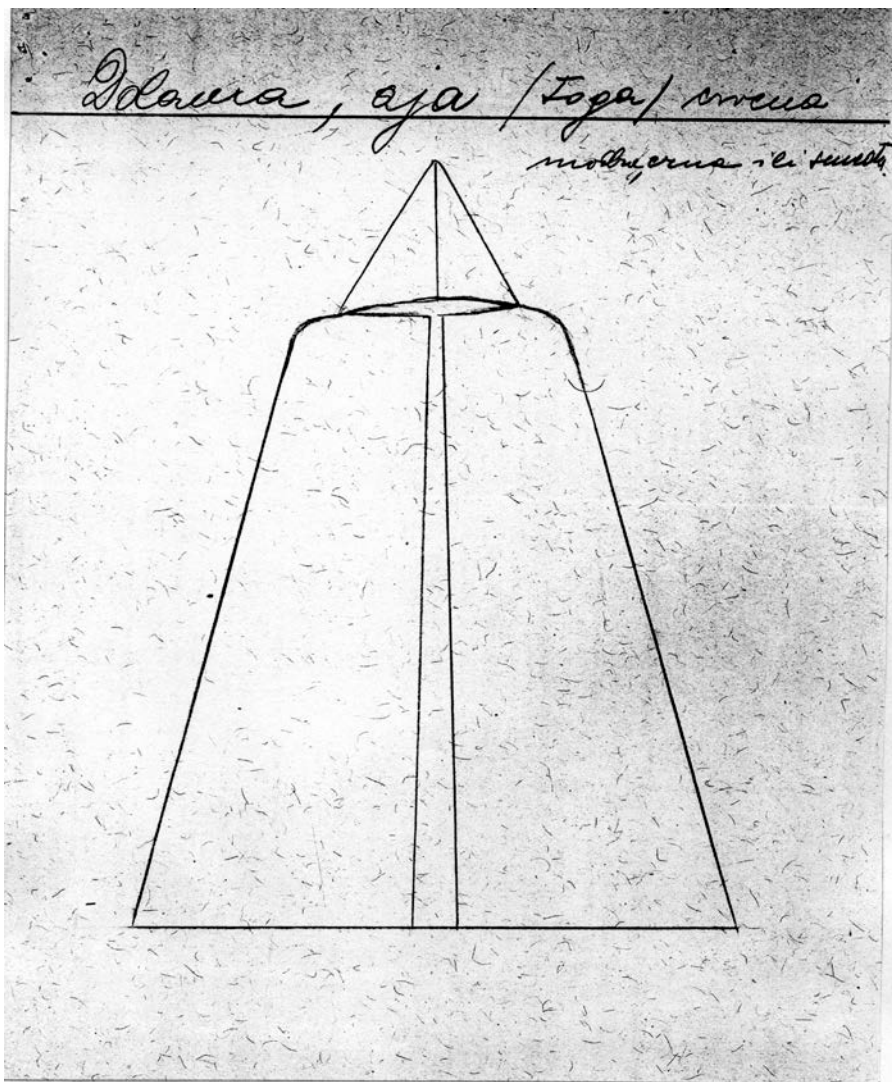
Jacerna ili ocerua..

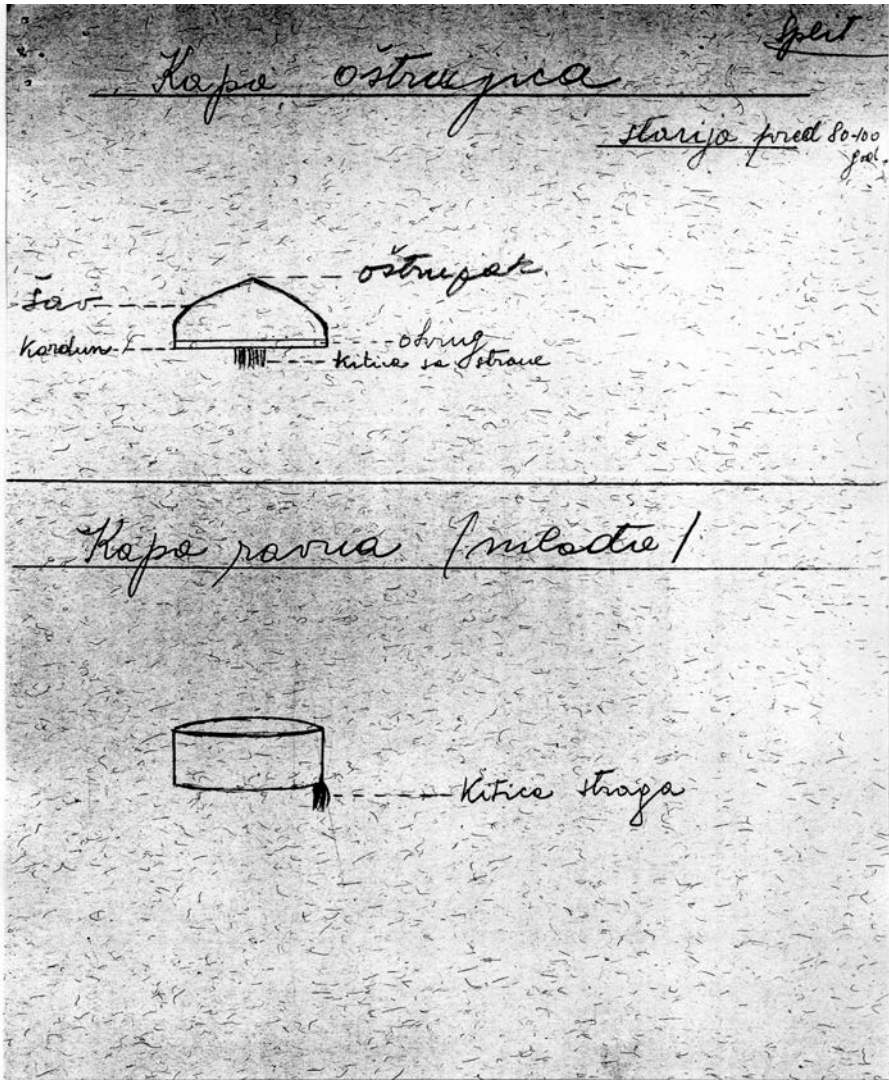

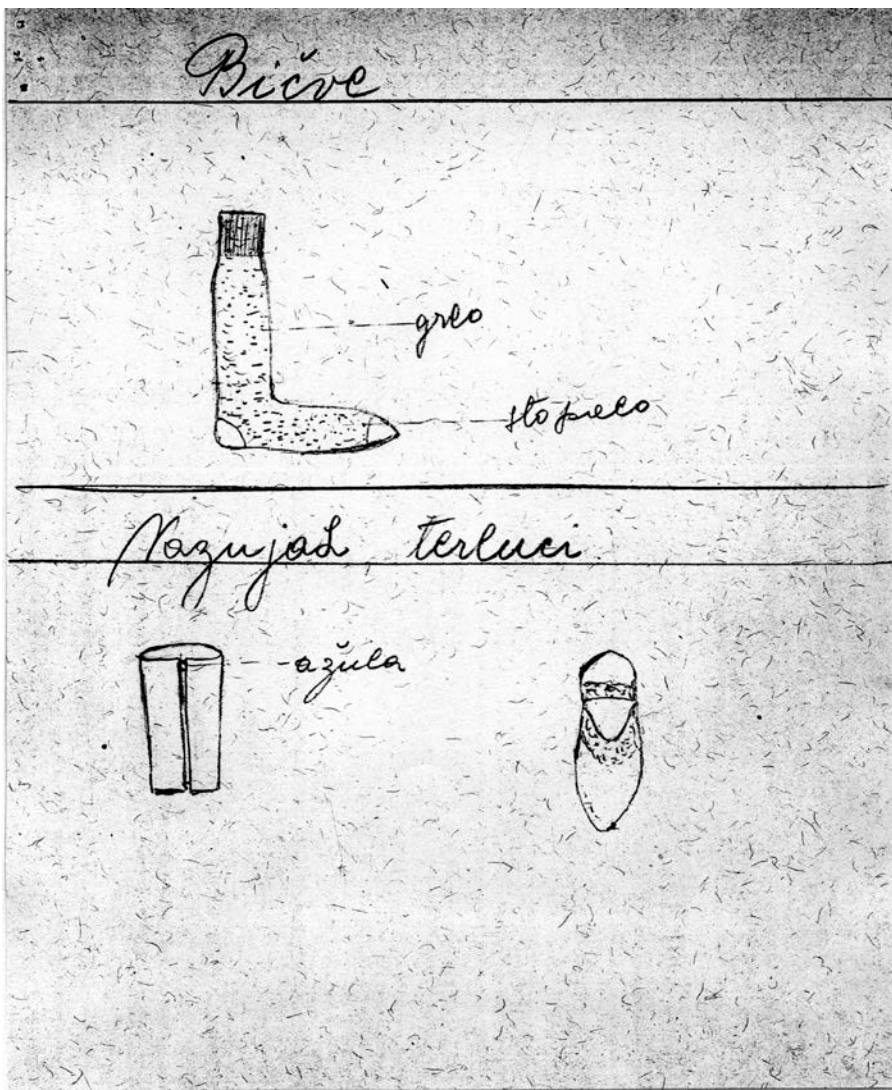

Postole

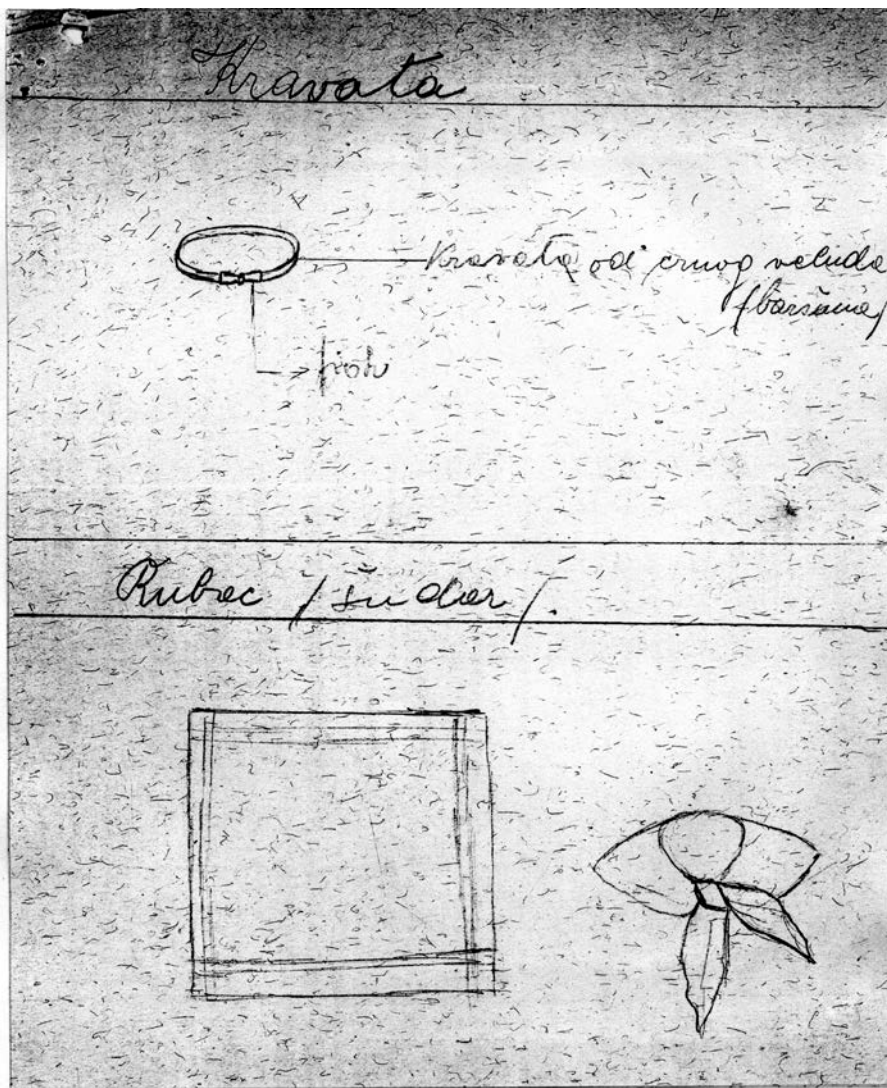
postole (gondolette)
Kopica (firba) srebreua

Opanabi

Tipic/Kljison

opnabi

Perharice

sakao

pletivo na igle

10.2. LIKOVNI PRIKAZI IZ MAPE *SPLITSKA NARODNA
NOŠNJA*

Sl. 1. Nepoznati autor
Splitski Varošanin, oko 1840.g.

Sl. 2. Roberto Focosi
Splitski Varošanin, 1846.g.

Sl. 3. Vjekoslav Karas
Splićanin, 1849.g.

Sl. 4. Nikola Arsenović
Muškarac iz Splita, oko 1860. g.

Sl. 5. Nikola Arsenović
Momak iz Splita, oko 1860. g.

Sl. 6. Guido Manes
Mladić iz Splita, 1878. g.

Sl. 7. Emil Lauffer
Muškarac iz Splita, 1870. g.

Sl. 8. Nepoznati autor
Dalmatinske nošnje (detalj), oko 1898. g.

10.3. SKICE JANA BAPTISTA VAN MOERA IZ 1858.
GODINE

Sl. 9. Figura muškarca u nošnji

Sl. 10. Dva muškarca u nošnji

10.4. FOTOGRAFIJE (I RAZGLEDNICE) S KRAJA 19. I
POČETKA 20. STOLJEĆA

Sl. 11. Skupina minadura, poč. 20. st.

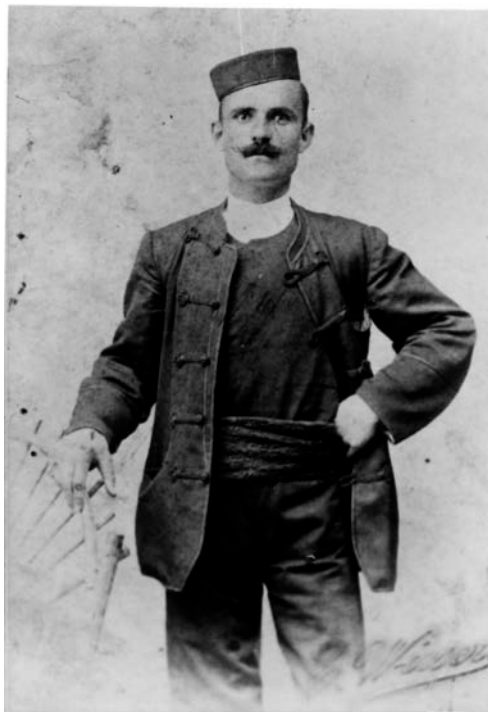
Sl. 12. Splićanin u svečanoj nošnji, 19/20. st.

Sl. 13. Poprsje Splićanina, poč. 20. st.

Sl. 14. Splicićanin s kapom, poč. 20. st.

Sl. 15. Splicićanin u svečanoj nošnji, poč. 20. st.

Sl. 16. Splitsanin sa šešišrom, poč. 20. st.

Sl. 17. Splitsanin s kapom *osmicom*, oko 1930. g.

Sl. 18. Razglednica, oko 1898. g.

Sl. 19. Razglednica, oko 1911. g.

Sl. 20. Sveslavenski miting u Splitu, 1908. g.

10.5. FOTOGRAFIJE S KRAJA 20. STOLJEĆA

Sl. 21. Blagdan Sv. Duje 1996. g., centralni dio procesije

Sl. 22. Blagdan Sv. Duje 1994. g., politički čelnici i uzvanici procesije

Sl. 23. Blagdan Sv. Duje 1994. g., ispred Katedrale

Sl. 24. Blagdan Sv. Duje 1995. g., prodaja crvenih kapa na Pazaru

11. SAŽETAK

U istraživanju muške splitske nošnje druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća polazi se od etnografske klasifikacije narodnih nošnji obzirom na kulturna područja, te se koristi etnografska metoda istraživanja pojedinih elemenata nošnje. Izrazite promjene njenih oblika interpretiraju se istraživanjem šireg kulturnog, društvenog i političkog konteksta, s naglaskom na preporodnim zbivnjima u Splitu, pri čemu se koristi višedisciplinarni pristup.

Nakon kritičkoga osvrtu na stručnu literaturu o samom predmetu i nekih teorijskih razmatranja o narodnoj nošnji, ukazuje se na problematiku pojma *nošnja splitskih varošana*.

Slijedi predstavljanje izvora: dokumentacije predmeta iz fundusa Etnografskog muzeja Split s postojećim terenskim zapisima; opisa muške nošnje iz publicirane građe; vlastitih terenskih istraživanja, te likovnih prikaza iz 19. i fotografija s početka 20. stoljeća.

Analiza pojedinih elemenata upućuje na neka nova saznanja o tradicijskim odjevnim predmetima. Njihov shematski prikaz u tri vremenske odrednice potvrđuje paralelno postojanje više varijanti, te omogućuje interpretaciju ove nošnje kao mijenu dinarskoga tipa, preko utjecaja nekih elemenata jadranske tradicije, do njene izrazite urbanizacije.

Ova dinamika razvoja nošnje povezuje se s mijenama cjelokupne tradicijske kulture splitskih predgrađa (Veli varoš, Manuš, Lučac i Dobri). Zapaža se osobina prilagodljivosti, čemu odgovara kompleksna socijalna slojevitost krajem 19. stoljeća i ostvarena komunikacija ovoga područja s gradom.

Istraživanje odnosa splitskih težaka prema burnom političkom životu Splita, pogotovo prema preporodnim idejama, otkriva njihovu ambivalentnu ulogu. S jedne strane povijesna literatura, koja se bavi poznatim osobama i događajima, naglašava njihovu pasivnu i konzervativnu ulogu. Međutim, istraživanje manje poznatih i gotovo anonimnih sudionika i zbivanja ukazuje na veliki broj *puntara*, koji su pristaše narodne ideje. Tomu se pridružuje činjenica da se splitska muška nošnja toga doba mijenja prema njenoj pučkoj varijanti, koja sadržava određene nacionalne elemente.

Krajem 19. stoljeća crvena kapa postaje simbol hrvatskog identiteta, odnosno narodnjačkih ideja u Splitu, dok je nekoć žalobna crna kapa sada oznaka talijanskih pristaša. *Žurka* se oblikuje pod utjecajem građanske nacionalne odjeće, kao modernizirani oblik

starijeg *koporana*, a u kontekstu općih težnji za povezivanjem Splita sa Zagrebom.

Uz promjene oblika i materijala odvija se i mijena funkcija, što potvrđuje njihovu međuovisnost. Crvena kapa, koja u dinarskom kulturnom okružju ima dobna i spolna značenja, u novom kontekstu slijedom političkih kretanja, poprima suvremeno značenje i postaje nacionalni simbol. *Žurka* uz estetsku funkciju, koja se vezuje na onu svečanog *koparana*, sadržava istaknutu funkciju identifikacije socijalnog statusa, a posredno i označavanja nacionalne pripadnosti.

Ovakav pristup odijevanju splitskih težaka obzirom na nove funkcije nošnje u hrvatskom nacionalnom pokretu 19. stoljeća, omogućuje sagledavanje procesa njene modernizacije kao kulturnog procesa, koji je ne dokida, već joj pridodaje nove dimenzije. Tako se transformacije muške nošnje splitskih predgrađa, u odnosu na politička zbivanja u gradu, interpretiraju kroz proces urbanizacije, koji uključuje i nacionalnu identifikaciju.

11.1. SUMMARY: COSTUME OF MEN FROM THE SPLIT SUBURBS IN THE PROCESS OF NATIONAL IDENTIFICATION

The research work on the Split man's costume of the late 19th and early 20th centuries has been based on the ethnographic classification of folk costumes with regard to culture areas. An ethnographic method has likewise been used in the study of particular costume elements. Marked changes in costume appearance are interpreted through a multidisciplinary investigation of wider cultural, social and political contexts, the emphasis being given to occurrences related to the National Revival Movement in Split.

Following a critical review of relevant literature and certain reflections upon folk costumes, the author calls attention to the problematic of *the Split suburban man's costume*, as both a notion and an expression.

There follows a description of sources: the records of objects from the Split Ethnographic Museum collection, along with existing field data and those gathered lately by the author herself; depictions of the man's costume in published works; numerous depictions in art of the 19th century and in photographs from the early 20th century.

The analysis of particular elements has provided some new perceptions of traditional articles of clothing. Their schematic

descriptions relating to three separate periods of time, prove parallel existence of several variants, and make it possible to interpret this costume as a modification of the Dinaric type costume, through some influences of Adriatic tradition elements, to its distinctively urban character.

The dynamics of costume development is related to changes of the entire traditional culture of the Split suburbs (Veli varoš, Manuš, Lučac, Dobri). One can observe adaptability as its distinguishing quality, which corresponds to the complexity of social conditions in the late 19th century, as well as to the communication established between the suburbs and the town.

The study of Split field laborers' attitude toward the troubled political life of the town, particularly toward the ideas of the National Revival Movement, reveals the ambivalence of their role. On the one hand, history literature in dealing with well-known persons and events, gave emphasis to their allegedly passive and conservative role. On the other hand, the study of less known or even anonymous participants and occurrences, calls attention to a large number of the *puntari*, who were supporters of a nationalist idea. Furthermore, the Split man's costume of the time underwent changes toward a variant typical of the common people, which included certain elements of national identification.

In the late 19th century a red cap became the symbol of Croatian national identity, that is of nationalist ideas in the town, while a black, onetime mourning cap became a mark of pro-Italian party followers. The fashioning of the *žurka* suit jacket, a modernized variation of the older *koporan*, took place under the influence of national middle-class clothing, and within the context of general aspirations for linking up Split with Zagreb.

In addition to changes in form and material, there were changes in functions, which proved their interdependency. The red cap, a designator of age and sex within the Dinaric culture area, acquires a modern meaning in the new political context, and becomes a national symbol. The *žurka* had an aesthetical function, which was related to that of a festive *koporan*, but the jacket was also a strong indicator of one's social status and indirectly of national origin.

Such an approach to the style of dress of Split field laborers, with regard to costume's new functions in the 19th century Croatian national movement, provided the possibility to view the process of its modernization as a cultural process, which did not put an end to it, but gave it new dimensions. Transformations of the traditional costume of men from the Split suburbs, in relation to political

developments in the town, are thus interpreted through a process of urbanization, which implied national identification, too.

(Translated by Ida Vranić)